

Maliye Çalışmaları Dergisi

Journal of Public Finance Studies

DOI: 10.26650/mcd2020-807080

Araştırma Makalesi / Research Article

Litürji: Kamu Mallarının/Hizmetlerinin/ Harcamalarının Tarihsel ve Antik Bir Kökeni ve Gelişimi

Liturgy: Historical and Ancient Origin of the Public Goods/ Services/Expenditures and Its Development

Nihat FALAY¹

¹Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Maliye Bölümü Emekli Öğretim Üyesi,
İstanbul, Türkiye

ORCID: N.F. 0000-0001-7981-8857

Corresponding author:

Nihat FALAY
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Maliye Bölümü Emekli Öğretim Üyesi,
İstanbul, Türkiye
E-mail: nfallay@istanbul.edu.tr

Submitted: 07.10.2020

Revision Requested: 16.11.2020

Last Revision Received: 29.12.2020

Accepted: 29.12.2020

Citation: Falay, N. (2020). Litürji: Kamu mallarının/hizmetlerinin/harcamalarının tarihsel ve antik bir kökeni ve gelişimi. *Maliye Çalışmaları Dergisi-Journal of Public Finance Studies*, 2020; 64: 51-72.
<https://doi.org/10.26650/mcd2020-807080>

ÖZ

Çalışmada, litürji kavramı ve uygulaması ve bunların arkasındaki sosyal ve ekonomik nedenler irdelenecektir. Litürji kavramının tam bir karşılığı bulunmadığı için, onun bir gönüllü-yükümlülük veya zorunlu-yükümlülük olarak kabul edilmesi gerekir. Anlamı halk için çalışmak, topluma ve devlete yapılan hizmet ve amacı itibarıyla dinsel ve kutsal bir hizmeti kasteden litürji kavramının kökleri eski yüzyıllara dayanır. Antik Yunan litürjisi, tapınakların yapım, bakım ve finansmanının aristokrat ailelerin bütçelerinden karşılanması gibi bir anlayışa dayanır. Klasik Yunan kent-devletlerinde, bu işlev önce gönüllü, sonra da zorunlu ama onurlu bir görev durumuna gelmiştir. Litürji, gönüllü-yükümlülük bağlamında önce üç kürekli harp teknelerini yönetmek, dinsel ayinlere katılmak, festivaller düzenlemek ve tiyatro eserleri sahneye koydurmak şeklinde gerçekleştiriliyordu. M.Ö. 4. y.y.'da, litürji bir nevi emlak vergisi niteliğini almış, fakat bu da toplumsal onur ve kamusal destek sağlama şeklinde tanımlanmıştır. Çünkü, litürjilerin gelişmesinde rol alan temel aktörler Atinalı aristokratlar ve daha sonraları da aristokrat olmayan zenginler grubudur. Antik Yunan kent-devletinde M.Ö. 594'de yurttaşlar litürjilerdeki yükümlülükleri açısından ve malvarlıklarına göre; büyük çiftçiler, atlılar, köylüler ve işçiler şeklinde gruplandırılmıştır. Antik Yunan ekonomik ve sosyal yapısının kendine özgü niteliği Roma devletinde de ortaya çıkmaktadır. Roma'da da zengin vatandaşlar tapınak yapımı ve şenlikler düzenlenmesi ve benzeri kamu yararına görevler üstlenmiştir. Daha sonra, litürji (Latince munera sordida) sadece yerine getirilen bir iş durumuna döndü, çünkü insanlar için bunlar yapılması zorunlu bir iş/işler bütünü oluşturdu. Bunlar, Romalıların devlet kurallarına boyun eğerek, daha çok edilgen bir ruh haliyle ama giderek daha az inançla katıldıkları görevler idi. Antik Yunan ve Roma döneminin bir anlamda devamı olan Bizans İmparatorluğu'nda litürjiye ilişkin ilk kayıtlar papirüslerde görülmektedir. Bizans'ta litürjik yükümlülük artık normal bir vergileme tarzı ve yöntemidir, bireysel işgücü, hizmet gözetimi veya senatörlük düzeyinde bir harcamayı

öngörür. Tarihsel açıdan bakıldığında, kamu mallarının/hizmetlerinin/harcamalarının günümüz anlamında olmasa dahi, Antik Yunan ve Roma uygarlıklarında önce aristokratların sonra da aristokrat olmayan zenginlerin katılımı ile, gelişmiş ve çeşitlenmiş yönleri bakımından giderek yaygınlaştığı görülür. Bu mallar/hizmetler/harcamalar, birer toplumsal mükellefiyet ve gösteriş unsuru haline dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Litürji, Solon, Kamu Malları ve Hizmetleri, Zorunlu Yükümlülükler

ABSTRACT

In the study, the concept and practice of liturgy and the social and economic reasons behind them will be examined. Because the concept of liturgy doesn't have an exact equivalent, it has to be accepted as a voluntary-obligation or a compulsory-obligation. The concept of liturgy, which means work for the public, service to the society and the state, and a religious and sacred service in terms of its purpose, has its roots in the old centuries. The Ancient Greek liturgy is based on the perception that construction, maintenance and financing of temples be covered through aristocrat families' budgets. In the Classical Greek city-states, this function became first a voluntary and then an obligatory but honorable task. In the context of voluntary-obligation, liturgy was first performed by managing three-rowed warships, attending religious rituals, organizing festivals and staging dramatic works. B.C. in the 4th century, liturgy became a kind of a property tax, but this was also defined as social honor and provision of public support. Because, the main actors involved in the development of liturgy are the Athenian aristocrats and later the rich non-aristocrats group. B.C. in 594, in the Ancient Greek city-state, citizens were grouped as large farmers, horsemen, peasants and workers, in terms of their liturgical liabilities and according to their assets. The specific feature of the Ancient Greek economic and social structure also appears in the Roman state. Rich citizens in Rome also undertook tasks for the public interest, such as temple construction and organizing festivals. Later, liturgy (*munera sordida* in Latin) became a fulfilled work, because it constituted a compulsory job/set of jobs for people. These were the tasks that the Romans took part in a more passive mood but ever with less faith, in obedience to state rules. The first liturgical records are found in papyrus in the Byzantine Empire which is a continuation of the Ancient Greek and Roman periods. In Byzantium, liturgical obligation is a normal taxation method, it foresees individual labor, service surveillance or a senatorial-level expenditure. From a historical point of view, even if not in nowadays' sense it is seen that public goods/services/expenditures, have become widespread in the Ancient Greek and Roman civilizations in terms of their improved and diversified aspects, with the participation of the aristocrats first and then the rich non-aristocrats. These goods/services/expenditures have become an element of social obligation and vanity.

Keywords: The Ancient Age, Liturgy, Solon, Public Goods and Services, Compulsory Obligations

Crescentem sequitur cura pecuniam (Varlık arttıkça, para tutkusu da artar)

1. Giriş

1) Bu çalışmada; kısaca, litürji kavramı ve bunun ortaya çıkışının arkasında yatan sosyal ve ekonomik nedenleri, daha sonraki yüzyıllarda kamu mal, hizmet ve harcamaları süreci ile bağlamı irdelenecektir.

Bu genel yaklaşım çerçevesinde; temel hatlarıyla Yunan-Roma-Bizans uygarlıklarında; litürji kavramının etimolojik, uygulama ve gelişim süreci ve M.Ö. ve M.S.'ki yüzyıllarda kronolojik gelişme süreci ve bağlantıları; bu gelişimde rol alan kral/tiran/imparator vb. en üst yöneticilerin belirleyicilikleri; mal ve hizmetlerin gelişimindeki temel hareket noktası; sınıf/tabaka/katmanların konuya yaklaşım ve hareket noktaları ve asil/seçkin (elit)/aristokrat/köle veya zengin/toprak sahibi/tüccar açısından irdemesi; farklı egemen yöneticilerin rolleri ve uygulaması ele alınacaktır. Bu süreç, kurum ve anlayış daha sonra tüm dünyanın kamu mal ve hizmetleri süreci ve anlayışının temellerinden biri olmuştur.

Hemen belirtelim ki "litürji" kavramının tam bir karşılığı bulunmadığı için, onun bir "gönüllü-yükümlülük" veya daha sonra "zorunlu-yükümlülük" ve "zorunlu hamiyet (yardım)" olarak kabul edilmesi mümkündür. Fakat bu çift yönlü anlam, katılım ve uygulamasının kolay ve daha iyi anlaşılması için, bu metinde "litürji" kelimesi ve kavramı ve onun değişik halleri kullanılmıştır.

2) Batı iktisadî ve sosyal düşüncesinin Antik Yunan düşüncesinden önemli ölçüde etkilendiği ileri sürülse de, bu düşünce dünyasının kendinden önceki uygarlıkların etkisinde kalarak geliştiği de söylenebilir. Nitekim Yunan uygarlığının en önemli şairi olan Homeros'un İliada ve Odysee adlı eserlerinde daha önceki uygarlıkların etkileri izlenmiştir (Fleury.1853.57-59).

M.Ö. 2.400-1.500 yıllarında Miken uygarlığının Antik Yunan uygarlığının oluşmasında belirleyici olduğu ileri sürülmektedir (Yalçın.1976.24). Yine bu uygarlığın da Mezopotamya'da M.Ö. 3.000'lerdeki Babil ve Asur uygarlıklarının etkilerini taşıdığı, ayrıca imparator ve sultanların ülkesi olan Anadolu ve Mısır'daki uygarlıkların Yunan uygarlığını etkilediği de kabul edilir (Vieyra.1955; Otin.1962). Çünkü Hititler doğudan değil batıdan, yani Dardanel ve kuzeyden yani Kafkasya'dan gelerek Mezopotamya ve Eski Mısır uygarlıklarının fikir, teknik, yazı, din ve günlük yaşam açısından sentezini oluşturmuştur (Vieyra.1955.3). Anadolu'da kurmuş oldukları uygarlık, sonraki yüzyıllarda çevre ve uygarlıklardaki gelişmelere öncülük etmiştir (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.1988.2465; Akurgal.1962; Riemschneider.1955; Kınal.1987; Ersoy.2008.41-42).

Roma için de Etrüsklerin aynı rolü yerine getirdiği söylenebilir (Piganiol.1953; Arsal.1948.174). Batı Anadolu bu bağlamda ayrıca Yunan uygarlığı için bir aracı rolünü görmüştür (Yalçın.1976.27).

Bunu eski kavimlerin dillerini hâlâ "litürjik" yani dinsel edebiyat dili olarak kullanmalarında görüyoruz (Kınal.1987.169-170; Uhlig.2001). Bu aynı zamanda, Roma Katolik Kilisesi ile Mezopotamya'daki Sümer, Babil veya Asur tapınaklarındaki litürjik söylemleri arasında bir bağ kurulmasını da zorunlu kılar (Durant.1942.242-243).

3) Burada önce devlet ve ekonomi içinde genel litürji uygulaması genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bu kelimenin ve sürecin gelişmesinin Yunan, Roma ve Bizans toplum ve uygarlıklarınca geçirdiği aşamalar sonra irdelenecektir. Helence (Antik Yunanca) bir terim olan ve pahalıya mal olan bir kamu mal ve hizmetinin üretiminin teknik adı o çağda leiturgia idi. Batı dinleri tarihindeki değişim ile "litürgy" şekline dönüşen ve anlamı "halk için çalışmak", "topluma ve devlete yapılan hizmet" ve amacı ve niteliği itibarıyla dinsel ve "kutsal bir hizmet"i kasteden bu kelimenin kökleri çok eski yüzyıllara dayanır (İplikçioğlu.1977).

Helen litürjisi, toplumun canlanmaya başladığı çağ itibariyle, aristokratik ailelerin tapınklarının yapımı için gerekli insan, malzeme ve finansmanının kendi bütçelerinden karşılanması gibi bir anlayışa dayanır. Böylece giderler ilgili ailece üstlenilir ve o mal veya hizmetler giderek köklenir ve yerleşir.

Klasik dönem kent-devletlerinde leiturgia önce gönüllü sonra zorunlu ama onurlu bir görev durumuna gelmiştir. Bu da belli bir bürokrasi ile işlemeyen (ve gerektirmeyen) mal ve hizmet süreçlerinin zengin kişilerce yaptırılması ve bunun sonucu gereken ödemelerin onlarca karşılanması görevinin verilmesidir. Yani bu kişilere hem bir finansman hem de sorumluluk yükü getiren bir olgu söz konusudur. Bunun sonucunda ilgili mal ve hizmet üretim işinin yürütülmesi ve bu işin şeref ve onur verici kısmı ise iki yönden önemlidir (Finley.2006.182-183):

Birincisi; bu faaliyetlerin ilk ve en önemli özelliği dinsel nitelikte olmasıdır. Demosthenes'in zamanında Atina'daki festivaller için bir yılda enaz (97) leitourgos'luk (hizmetten sorumlu başkan) başvurusu yapılmıştı. Bu sayı dört yılda bir yapılan Panathenaia Festivali'nde (118)'in üzerine çıkmış idi (Davies.1967.33-40). Atina ve diğer kentlerde trierarkhia (üç sıra kürekli savaş gemisine kumanda etme) denilen gemileri bir yıl boyunca topluluk yararına sevk ve idare etmek leitourgia'nın bir başka şekli idi.

İkincisi; Helenlerin agon (yarışma, mücadele) dediği ve ilgili işin rekabet oluşturan yönüdür. Çünkü leitourgia'yı yerine getiren kişi vergi vermiyor ve bir amaca hizmet etmek üzere, kendi kişisel harcamalarıyla bir işin etkili bir şekilde yapılmasını sağlıyordu. Bazı kişiler kendilerinden beklenen miktardan fazla mal, hizmet ve yardımda buldukları için övünüyorlardı. Ancak mahkemelerde ve halk meclisinde bir kimsenin yapmış olduğu leitourgia ile övünmesi veya/hatta bir başkasının onu suçlaması normal bir uygulama idi. Leitourgia'nın şeref kazanmak için yapılıyor olması Helen "toplum" yapısının karmaşıklığının göstergesi idi. Zira burada, Aristoteles'in, insanı koinonik (topluluk) halinde yaşamaya uygun varlıklar olarak belirlemesi önemlidir (Burada "toplum"un içerdiği anlamın günümüzde kullanılan şekliyle farklı bir anlamı içerdiği söylenebilir).

Kent-devletinin bir toplum olarak en belirgin zorluğu, sorumluluk ve yardımları karşılıklı olarak paylaşmaları konusundaki baskıydı, ki bu durum üyeleri eşit statülerde olmayan bir toplum açısından oldukça zor bir nitelik taşıyordu. Zengin ve fakirler arasındaki eşitsizliğin çözümü ise, ancak bazı zenginlerin ekonomik yükün büyük bir kısmını üstlenerek, bunun karşılığında şerefleendirilmeleri olabilirdi. M.Ö. 4. yy. hatiplerinden biri leiturgia ilkesini "Benim kaynaklarımın senin zevkin için harcanması" şeklinde özetlemiştir. Bunu onaylamayan ve kabul etmeyenler de, anonim bir bildiriye bu durumu "insanların para kazanmaları için diğerlerinden para istemek ve bu şekilde zengini fakirleştirmek" olarak nitelendirmiştir. Bu sistemde yeralan ve sürdürülen bu ikilem, bir yandan halkın yardımcıları sıfatıyla şerefleendirilmek, diğer yandan malî harcamalar yapmak Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'nde sona ermiştir (Finley.2006.184).

2. Eski Yunan'da Litürjilerin Kökeni, 7. y.y. Sonu ve Litürjinin Resmî Uygulaması Öncesi

Ön ve genel nitelikleri kısaca belirtilen ve tüm dünyanın farklı bölgelerinde ve uygarlıklarında benzer gönüllü-yükümlülükler yanında, zorunlu-yükümlülüklerle de karşılaşılır. Bu bağlamda klasik çağda zengin Atinalılar için dinsel katılım niteliğinde litürji uygulamaları vardır. Böylece belirli mal veya fayda üreten hizmetlere katılım sağlanıyordu. Bu uygulamanın kaynağı M.Ö. 594 yılına kadar geriye gider.

Litürji uygulamasında zenginlerin topluma yararlı mal ve hizmet üretimine ilişkin gönüllü-yükümlülükleri bağlamında, önce üç kürekli harp teknelerini (trierarchy) yönetmek, kentsel

dinsel ayinlere katılmak, festivaller düzenlemek ve en bilineni de dramatik eserleri sahneye koydurmak söz konusudur. M.Ö. 4. yy.'da her yıl 100 kadar festival yapılıyordu (Bullock.1939.135,139; Mansel.1999.145). Atina'daki uygulamalar en bilinenleridir, fakat bu mal ve hizmetler ileride görüleceği üzere sadece Atina'ya özgü değildi, sonradan diğer kent-devletlerde de uygulandı.

Dram oyunlarının sahnelenmesi Atina'da ilk defa M.Ö. 502'de gerçekleştirilmiştir. Savaş gemisi komutanlığı (Andreades.1933.136) gönüllü yükümlülüğü Samos'ta M.Ö. 594'de ve Atina ve diğer kentlerde ise M.Ö. 480'de gerçekleştirilmiştir (Lyttkens.1997.462).

Gönüllü-yükümlülüğün ne zaman başladığı pek saptanamaz, ama temelde ekonomik bir niteliği olduğu açıktır. Solon'un M.Ö. 594'deki emriyle zengin Atinalılara yönelik bir teşvik ve gösterişli harcamalara girişilmesi yönünde bir açılım öngördüğü söylenebilir. Böylece onlara, zengin olduklarını gösterme şansı tanınmıştır. Bu kurumsal düzenleme, çağına göre önemli etkiler yaratmıştır. Şöyle ki; bir taraftan rasyonel ekonomik davranışlarda ve öte yandan resmî ve gayri-resmî kurallarda değişimleri yansıtır. Aynı zamanda bireylerde, diğerleriyle dayanışma duygusuna sahip olma yönünde bir bağlantı kurulmuş olur. Böylece sosyal ve kutsal (dinsel) değerler arasında bir uzlaşma sağlanmış olacaktır. Gönüllü-yükümlülükler (litürjiler) 4. yy.'da bir nevi emlak vergisi niteliğine dönüştürülmüştür (Davies.1984; Rhodes.1984; Gabrielsen.1994; Lyttkens.1994). Zira gönüllülük toplumsal onur ve kamusal destek sağlama şeklinde tanımlanmıştır.

M.Ö. 9. yy.'da Yunan dünyası ve Avrasya ve Afrika'da yaşayan insanları birbirinden ayıran çok az şey vardı. Yerel halk cahil idi ve yaşamları haşın zorluklar içeriyordu, kıtlıklar ise her tarafta yaygın idi.

M.Ö. 7. yy.'a kadar, demirin işlenmesi, tarımsal yeni tekniklerin bulunması, ticaretin hareketlenmesi, alfabenin gelişmesi, buralardaki nüfusun yaşam düzeyinin yükselmesini sağlıyordu.

M.Ö. 6. yy.'da bu değişimler kent (site) devletlerinin gelişmesine yol açmıştı. Yunan kıyı kesimleri diğer uygarlıklarda doğrudan ilişki içindeydi. Yunan kentleri ile Ortadoğu'nun farklı uygarlıkları arasında doğrudan ve dolaylı ilişkiler vardı. Bu ilişkiler Yunan uygarlığının gelişmesine önemli bir güç kazandırıyordu. Bu bağlamda, örneğin Yunan alfabesi Fenikelilerin kullandığı Sami yazısından türemiştir. Öyle ki, bu yüzyılda ortak bir alfabe doğmuş ve daha sonra benzer dinsel tören ve ritüeller, festivallere dönüşmüştür (Harman.2013.72-73; Fleury.1853.8-14).

Ege'nin tüm kıyılarında dolaşan Yunanlılar aynı zamanda karada köylerin birleşmesiyle kent (polis) denilebilecek yerleşme yerleri oluşturdular. Eski Yunan kent-devletlerinin merkezî ögesini bu kentler oluşturdu. Bu kentler, kendi sınırları içinde bağımsız devletçikler şeklinde örgütlü idiler. Bu devlet biçimine "polis" denilirdi.

İlk dönemlerde polis, site ve kent-devletleri farklıydılar. Şöyle ki; önceleri polis, kendilerini saldırılara karşı savunabilen ve bu sınırlar içinde özgürce yaşayan bireylerin üyeleri oldukları bir tür kale yönetimidir. Daha sonraları, nüfuslarının artışıyla bu polis'ler birer site (kent) haline dönüştüler ve bunların kendi yasa, ordu ve tanrıları vardı. Dünyanın bu coğrafyasında hem Ege hem de Anadolu kıyılarında birçok kent-devletlerinde Antik Yunan uygarlığı ve demokrasisi gelişmeye başladı (Bell.1967.14; Ersoy.2008.44; Savaş.1998.29-30).

Solon reformlarından önce Yunanistan'da kent-devletleri aristokrat-oligarşiler tarafından yönetiliyordu. 7. y. y.'ın ortalarında devletin savunması ve yönetimi, "hali vakti yerinde" olan vatandaşlara dayalı hale geldi. Bu dönemde iktisadî faaliyetlerin düzeyi yükseldi. 6. y. y.'da bu kentlerde zanaatkâr ve tacirler sınıfı ortaya çıktı (Starr.1977).

Litürjilerin gelişmesinde rol alan başlıca aktörler Atina doğumlu aristokrat zenginler ve aristokrat olmayan zenginler grubudur. Daha sonra bunlar arasında doğan azgın rekabet ruhu (Bullock.1939.136) Yunan üst düzey sınıfının belirleyici bir niteliğidir (Murray.1993; Ober.1989).

Aristokrasi grubunda yaşam, gavriresmî kurullarla yönetiliyordu ve servet, toplumsal konum açısından önemli idi. Mevcut çıkarlar açısından birbirinden ayrı iki tür harcama söz konusu idi: Hediye vermek ile ziyafet vermek (Mauss.1934; Sahlins.2010.167-169; Durant.1942.242; Hyde.2008.120). Bu harcamalar kendi aralarında sosyal eşitliği belirtmek ve bağlantı ve sadakatlardan dolayı yararlar sağlamak amacını taşıyordu. Bu, onlara hem bir statü sağlıyor hem de maddî, siyasal ve askerî destek yaratıyordu (Murray.1993.207; Starr.1977.129). Buna karşılık asil ve seçkin grup dışında bulunan bireyler de yeni sosyal ve iktisadî bir çevrede zenginleşmişti, ama yönetici elit kesim dışında kalıyorlardı. Öncelik aristokrat yönetici kesimlerde idi.

M.Ö. 700'lerdeki aristokratların bu durumu eşitliği aksatıyor ve ortadan kaldırıyor. Aristokrat olmayan zenginlerin yönetici elit gruba girme çabalarının nedenleri şunlardır: Güç, statü ve servet sahibi olmak. Yeni zengin insanlar, büyük servetin ancak aristokrat ve siyasal güce dahil ve sahip olmakla gerçekleşeceği kanısında idi (Sahlins.2010.206-225; Mauss.1934.19-25). Bu mantıkla "hediye ittifaktır, dayanışmadır, ortaklıktır, kısacası barıştır" (Sahlins.2010.167; Hyde.2008.135-143). W. Whitman'ın şiirinde belirttiği üzere "Armağan verenindir, en ziyade de ona döner-bu şaşmaz." (Hyde.2008.38). Bu insanlar bu amaca evlilikler yoluyla da ulaşmaya yöneldiler (Murray.1993.39-42). Elitlerle bu birlikte olma süreci yavaş ilerliyordu, çünkü gruba girmek ancak geniş bir kabul süreci ve yaklaşımla mümkün idi. Bu yöndeki gerilim zengin fakat aristokrat olmayanlar da hoşnutsuzluk yaratıyordu, çünkü seçkin gruptan dışlanıyorlardı (Lyttkens.1971.465).

M.Ö. 5. yy.'ın ikinci yarısında ve 4. yy.'da Atinalı politikacılar kurullar/meclislerde vatandaşlarının çoğunun desteğini alma gereksinimi duymuşlardır. Dahası, zengin bireyler saray tarafından ve dönem mahkemelerince cezalandırılma, kovuşturma ve bu gibi diğer uygulamalarına muhatap olmamayı istemişlerdir. Diğer deyimle, gönüllülük ve yükümlülük gayriresmî bir kural olarak teşvik edilmiştir ve sosyal bir davranış olarak onaylanmış ve o kişilere övünülecek bir sosyal yetki ve statü (mevki) sağlanması yönünde bir fikirbirliği oluşmuştur (Andreades.1933.139). Bu anlayış ve uygulama, toplumca/toplumda, rasyonel bir açıklama ve anlayış oluşturmuş ve o günün toplumunda bir bolluk ve cömertlik göstergesi olarak da algılanmıştır.

Bu faktörler demokrasinin aşamalı ve göreceli bir gelişim gösterdiği o dönemde halkın desteğini bulmuştur. Öte yandan ileride görüleceği üzere Atina'da M.Ö. 502'de gönüllü yükümlülük sona ermiştir. Geleneksel olarak litürji, antik Yunan'da aristokratik bir yaşam tarzının doğal bir uzantısı olarak görülmüş ve Helen-birliğinin genişlemesinin adeta bir özelliği olarak yorumlanmıştır.

Antik Yunan demokrasisinde, aslında sadece aristokratların yönetim hakkı vardı, sayıca toplumun çok azını oluşturan bu sınıf, kendi arasından yargıç-yönetici (archon) seçiyordu. Geniş ve verimli toprakların mülkiyetine ve kölelere sahiptiler, yönetim erkine katılma hakları da vardı. Köylülerin elinde ise verimsiz ve küçük topraklar vardı.

Borçluluk köylülerin içinde bulunduğu genel durum ve borç faizleri ise yüksek düzeyde idi, bu da borcunu ödeyemeyen köylülerin hızla köle haline gelmesine yol açıyordu. Zamanla kölelerin sayısı arttıkça, sosyal ve siyasal huzursuzluk ve dengesizliklere yol açıyor ve bu nedenle köle isyanları oluyor ve hatta köleler bazen yönetimi kısa bir süre ele geçiriyorlardı (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.1988; Usta.2016/b; Beer.1965). Ne var ki bunun tepki niteliğindeki sonucu, diktatörlük ve tiranlığın ortaya çıkmasıdır (Denis.1973.14-15; Harman.2013.76).

Öte yandan, bu temel dengesizlikler ve karşıtlıklar özellikle Atina kent-devletinde genel bir gerilemeyi ve çöküşü hazırlıyordu. Gerileyişin bir dış nedeni, Atina'nın komşu Sparta'ya karşı askerî yetersizliğidir (Denis.1973.15). M.Ö. 5. yy.'da (30) yıl süren savaşta kent-devletlerinin çoğunda sınıf savaşı ve demokrasi için savaş içiçeydi. Sparta ve Atina arasındaki savaş diğer kent-devletler üzerindeki nüfuz (etki) çekişmesinden çıkıyordu.

Sparta, Peleponnes’de bir devletler ittifakı oluşturmuş idi, Atina ise ticaret için deniz yollarına muhtaç idi (Harman.2013.77). Yunan kent-devletlerinde siyasal istikrarsızlık yaratan ve M.Ö. 431’de başlayan bu savaştan sonra, Perikles döneminde kent-devletleri “altın çağı”nı yaşamıştır. Atina sitesinde M.Ö. 404’de Peleponnes savaşında yenilmesi sonrası iç kavgalar başladı. Yüksek faizle borçlanan köylüler, topraklarını aristokratlara satmak zorunda kaldılar (Heaton.1948.28-29; Denis.1973.15). Borçluların borçlarını ödemesine çare bulması için işbaşına getirilen “Otuzlar Komitesi” ise, aksine zulüm ve baskıları artırdı ve siyasal dengesizlik sürdü (Ersoy.2008.43).

Antik Yunan kent-devleti toplam üç sınıftan oluşuyordu (Bell.1967.15; Ulutan.1978.84; Sabine.1969.4-5; Arsal.1945.125-128):

1) Toplumun egemen sınıfı zengin ve soylu aileler, yönetimi ellerinde tutan sınıf idi. Bu sınıfa dahil olmak ancak veraset yoluyla mümkün idi. Kent-devletinde (yüz) adet “deme” (demos) ye ayrılan yerel yönetim birimlerinin başında bu sınıfın üyeleri bulunurdu.

2) Kentlerde oturan ve “metek” adı verilen yabancılar soylu sınıfın sahip olduğu haklara sahip değillerdi, bu üyeler yönetime katılamazlardı, ama özgürdüler.

3) Kent-devletinin en alt sınıfı köleler idi, bunlar üretim sürecinde doğrudan yer alırlardı, fakat yönetime katılma hakları yoktu, dolayısıyla siyasal süreçte de yer alamazlardı. Hatta bunlar, soylu sınıfın malvarlığının sıradan ve herhangi bir ögesi sayılırdı, dolayısıyla “demokrasi”de somut bir öge niteliğinde görülmezlerdi. Bunlar, Antik Yunan demokrasisinin aslında “köleci demokrasi” niteliğinde olduğunu gösterir. Köleler bazı dönemlerde nüfusun (dörtte üçü)nü oluşturmuşlardı ve diğer toplumlardan kaçırılan veya savaşlarda ele geçirilen yabancı esirler idi. Antik Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarının birikimleri aslında ve ancak bu kölelik kurumunun varlığıyla elde edilmiştir. İngiliz köylü ayaklanmasının sözcüsü J. Ball’in dediği gibi “Adem çift sürüp Havva yün eğirdiği zaman, Kibarlar neredeydi acaba?” (Beer.1965/I.257).

Genelde arkaik ve antik Yunan tarihinde para ekonomisinin başlaması ve kölelik M.Ö. 7. yy.’ın başlıca belirtileridir. Mevcut iktisadî süreç, aristokratlar ve köylü-köleler arasında tüccar ve gemici, işçi ve küçük zanaatkarlardan oluşan bir orta sınıfın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aristokratlar devlet yönetimiyle uğraştığından ticaretle uğraşmayı yabancılara bırakmışlardı. Çünkü Yunan felsefi anlayışına göre, aristokratların servet peşinde koşmaları iyi karşılanmıyordu (Denis.1973).

Belirtilen orta sınıf, köylü-kölelerle birleşerek aristokratlardan bazı haklar talep etmiş ve bir sınıflar arası mücadele başlamıştır (Mansel.1999.175). Zira M.Ö. 7. yy.’da ekonomik yapı bozulmuş, bu mücadelede “demos” denilen halk tabakaları, yasal yünden korunmaları için teamül (gelecek) niteliğindeki gayriresmî (informel) kuralların bir yazılı metin haline getirilmesini talep etmişlerdir. Bu talebin birçok Yunan kentinde görülen başkaldırılarından sonra yerine getirilmesi için, komisyon denilebilecek bazı birimler görevlendirilmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan yasa koyuculardan konumuz açısından en ünlülerinden biri olan Solon öne çıkmaktadır. M.Ö. 594’de aristokrat Solon (M.Ö. 640-550) “hakim ve arabulucu” olarak, kanunlarda reform yapacak yetkili kişi olarak ve sistemin siyasal ve iktisadî istikrarını sağlamak amacıyla işbaşına getirilmiştir (Andrewes.1982/a.377). Solon deniz ticaretiyle uğraşması nedeniyle Akdeniz toplumlarının yapıları hakkında bilgisi olan bir aristokrat idi (Ersoy.2008.45).

Herodotos’un anlatımıyla “...o zamanlar işe yarar diye bilinen ne kadar adam varsa Yunanistan’da...zenginliğin en üst tabakasına varmış olan Sardes’e üşüştiler, Solon da...gelenler arasındaydı. Atinalılar onun kendilerine yasa yapmasını istemişler, o da bu yasaları yayınlamış, sonra dünyayı gezeceğim diyerek, on yıllık bir yolculuk için denize açılmıştı. Aslında kendisini, koyduğu yasalardan herhangi birini kaldırmaya zorlamasınlar diye gidiyordu, çünkü Atina halkı

bunu kendiliğinden yapamazdı, Solon'un yasalarını on yıl uygulamak için büyük yemin vermişti” (Herodotos.2017.29).

Solon reformlarını, aydın devlet adamları için ebedî bir örnek olarak sunarken, “Ben halka haysiyetiyle mütenasip bir hâkimiyet bahşettim. Fakat ifrata gitmedim...Ben hem halkı, hem zenginleri kuvvetli bir kalkan himayesi altına aldım...Ben kanunları hem fakara, hem zenginler için yazdım. Her ikisi için adalete uygun kaideler arzettim...” (Arsal.1948.97-98).

3. Solon Reformları

Solon, kendisine tanınan geniş yetkilerden yararlanarak bir “tiran” olabilirdi. Bu sözcük ilk kez M.Ö. 7. y.y. şairi Archilolos tarafından kullanılmıştır ve “tirannos” sözcüğü ile Yunanlılar, alt tabakaların güven ve sevgisini kazanmış, onlara dayanarak iktidara gelmiş ve tek başına saltanat sürmüş kişileri kastetmiştir. Tiranlar genellikle yurtları için sükün, güvenlik, düzen sağlamak, askerî ve ekonomik gelişime önem vermekle beraber, halk tarafından bir “gasıp” (el koyan) olarak da sayılmışlardır. Bu görüş en çok, iktidarı ellerinden kaçırmış olan aristokrat çevrelerinde ortaya çıkmıştır (Mansel.1999.179-182; Fleury.1853.209-217). Solon işte bu tiranlığı kabullenmemiş, kendini yasal yolla iktidara getirilmiş bir yurttaş olarak saymış, kişisel ihtiraslarından uzak ve daima toplumunun iyilik ve refahını gözönünde bulundurmuş ve Yunanistan’da en akıllı (yedi) kişiden biri olarak kabul edilmiştir. Solon en yüksek mülkiyete ve gelire sahip olanların yarıç-kral (archon) olabileceklerini kararlaştırmış, Atina demokrasisinde etkin rol oynayan “400’ler Meclisi”ni kurduğunu, vergi ve askerî hizmetleri yeniden düzenlemiştir (Ersoy.2008.46; Pseudo-Aristoteles.2016.323-325). Böylece Atina tarihinde ilk defa kişilerin servetinin boyutlarını bilme gereği doğmuş oluyordu. Ne var ki bu sistem kişilerin serveti konusunda herhangi bir araştırmaya dayanmıyordu, bu konuda bir kayıt da yoktu.

Solon’un ilk işi, borçlu köylülerin alacaklılarla ilişkilerini düzenleyen yasal kuralları hafifletmek ve insanların borçlarına karşılık rehin gösterilmesi düzenlemesini ortadan kaldırmak yönünde kararlar almak olmuştur. Borçları nedeniyle köle olarak satılmış olanları devlet adına geri satın alarak onların özgür insanlar olarak yurtlarına geri dönmelerini sağlamıştır. Topraksız köylülere toprak sağlamak amacıyla büyük çiftlikler için azami bir sınır saptamış ve bu sınırı aşan topraklara el koymuştur. Bu, büyük çiftlik sahiplerinin gerçekte yararına olmuştur, çünkü bu toprakların köylüler arasında paylaşılmasını isteyenler karşısında, bu mülklerin küçülmüş olmakla beraber yine onların ellerinde kalmasını sağlamıştır (Bullock.1939.102; Fleury.1853.90-93). Bu reformlar yönetici sınıfa dahil olmanın şartlarını tümüyle değiştiriyordu. Oysa bu reformdan önce gayriresmî bir kabul söz konusu idi. Reformdan sonra ise seçilme niteliği mülkiyete sahip olma gibi resmî bir şart/kural oluşturuldu. Zaten Solon, resmî hale getirilmiş bir sistemin doğmasını öngörüyordu (Beer.1965/I.53-54).

Tüm bu reformlar, sadece o dönem Atina kent-devletinin geleneklerini değil, bunun yanında sosyal yaşamın da kökünden ve kan dökmeksizin değişmesini sağlamıştır. Bu biraz da o dönem aristokrasisinin bir anlamda ne kadar güçsüz olduğunu gösterir (Mansel.1999.187). Zenginliği yönetimin niteliği ile eş tutmuş olan Solon M.Ö. 594’de yeni bir sosyal düzen tasarlayarak tüm yurttaşları mal, mülk ve gelirlerine göre başlıca dört gruba ayırmış ve her grubun siyasal hak ve askerî görevlerini belirtmiştir (Mansel.1999.188-191; Ersoy.2008.46; Bullock.1939.124):

a) Büyük çiftçiler: yıllık kazancı (500) kile (=176 kg) buğday, zeytinyağı ya da şarap üreten veya eşdeğerli gelire sahip olanlar, ki bunlar üst düzey yönetici, senato ve 400’ler Meclisi üyeliğine seçilme hakkı olanlar idi, savaşa atlı olarak katılabilirdi.

b) Atlılar: yılda (300) kile buğday, zeytinyağı ya da şarap üreten veya eşdeğerli gelire sahip olanlar, ki bunlar savaşa atlı olarak katılabilirdi ve 400’ler Meclisi’ne üye olabilirdi.

c) Köylüler: savaflara ağır silahlı veya yaya olarak katılan ve yılda (150-200) kile buğday veya eşdeğeri geliri olanlar, ki bunlar da halk meclisine üye olabiliirdi.

d) İşçiler: yıllık geliri (150) kile buğday veya eşdeğeri gelirleri olanlardır, ki sadece halk meclisine girebilirdi, askerlikten ve vergiden muafı.

Askerlik görevi gibi, vergiler de bu dört gruba göre saptanıyordu. Doğrudan vergiler o zamanlar yoktu, çünkü bu çeşit bir vergi özgür vatandaşlara lâıyk görülmez, çünkü devletin gelire gereksinim duyduğu zamanlar üç grup vatandaşların serveti üzerinden olağanüstü vergi alınırđı.

Solon zamanında zenginlerin “leiturgia” adını taşıyan, toplumun yararlanmasına yönelik işlerin, örneğın tiyatro oyunları veya koro düzenlenmesi, savaş gemileri yapımı ve donatımı gibi işlerin giderlerini üstlenip-üstlenmedikleri konusunda tereddütleri ileri sürülür. Ama bu çok ılımlı ve değışik yükümlülük, devletin tüm görevlilerinin ücret karşılığđ çalışmamaları ve görevlerini sadece toplumsal borç olarak yerine getirdikleri anlaşılır.

Bu düzenlemeler Atina'nın gelecekte izlenecek iç politikasının anahatlarını belirleyecek nitelikte idi. Nitekim bu düzenlemelerden sonra Atina'nın hızla kalkındığı görülür. Bu dönemde oluşturulan devlet örgütü ve kuralları Atina'da daha sonraki yüzyıllarda da yaşamıştır (Mansel.1999.191; Arsal.1948.93-95).

Aristokrazi ile demokrasiyi birleştirmeye yönelik Solon reformları başarıya ulaşmamıştır. Aristokrazi ile fakir köylülerin desteklediği tüccarlar arasındaki anlaşmazlık ve mücadeleler sürmüştür. Daha sonraları, hem otoriter tiranların koydukları kendine özgü kurullarla hem de yeni anayasalarla (örneğin Cleisthenes anayasası) aristokrasinin gücü kırılmıştır. Ayrıca, bir yandan ticaret sürecinin gelişmesi öte yandan giderek artan Pers tehdidi ile Atina demokrasisi yeni bir Helen emperyalizmine yönelmiştir, böylece de tüccar sınıfın ekonomik gücüne dayanan bir akıma dönüşmüştür (Savaş.1998.32; Mansel.1999.192). Fakat halk kanunların saptanmasıyla yetinmemiş, devlet işlerine etkin olarak katılmak istemiş, en üst düzeydeki görevlere yükselmek için mücadelelerini sürdürmüştür. Bunun sonucunda da asalet ve aristokratlık yerine, servet ve gelirleri esas alan bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu sürecin uzantısı olarak, aristokrat yönetimlerin yetkilerinin daraltılmasına ve hatta demokratik bir düzen kurulmasına kadar gidilmiştir (Mansel.1999.178).

4. Litürjik Mal ve Hizmet/Harcamaların Ortaya Çıkışı

Aristokrat olmayan zenginlerin ticaret gibi, yeni servet elde etme kaynaklarının ortaya çıkması, geleneksel aristokrazi için bu mülkiyet değerlemesi başlangıçta bir sorun yaratmadı, çünkü herkes kendi ailelerinin servetleri ile anılıyordu. Öte yandan aristokrat olmayan zenginlerin ticarî bir servete sahip olduğu ve siyasal güçlerini de bu servetten aldığı anlaşılıyor.

Diğer bir ihtimal de bu zenginlerin, güçlerini göstermek için kendi tüketimlerine yönelik yüksek harcama yapması ve aristokratları taklit ederek onlar gibi armağanlar ve ziyafetler vermesidir. Litürjik harcamalar bu konuda en uygun kıstastır ve bu harcamalar Atinalı vatandaşlara fayda sağlamaktadır. Bu bağlamda bu harcamalar, geleneksel aristokrat harcamalarından daha fazla göze çarpar niteliktedir. Burada kişilerin servetinin nasıl oluştuğuna ilişkin algılamaya önemlidir (Lyttkens.1997.466-467).

Bu nedenlerle Solon'un reformu, kamu harcamasına ilişkin orijinal bir güdünün ve tüm Atinalıların yararına olan harcamaların ortaya çıkarılması demektir. Böylece, serveti belli bir limiti (haddi) aşmış olanların öngörülen harcamayı karşılayabileceği kabul edilmiş olur (Spence.1973; Bullock.1939.139, 147).

Litürji niteliğinde harcamaların bir sosyal israf olmadığı herkesçe kabul edilir. Ortaya çıkan fayda ve ortaklaşa hareket kamusal bir malın üretimine (örneğin savaş gemisi) gönüllü katılımın

veya tüketimde birbirini dışlamayan şeylerin neler olduğunu gösterir. Solon mantığıyla toprak mülkiyeti sahipleri, tarımsal ürün açısından tanımlanıyordu, bu da aristokrat olmayan zenginlerin aleyhine bir izlenim yaratıyordu. Tarımsal toprak, temelde, eski aristokratların ellerinde olmalıydı, bunlar da geleneksel olarak büyük toprak sahipleri idi.

O dönemde toprak satılabilir, ama ortada buna uygun bir toprak piyasası yoktu (Adkins.1972.73; Starr.1977.124). Aristokrat olmayan zenginlerin refahı, ekonomide aristokratlar karşısında bir mukayeseli üstünlük sağlıyordu.

Yeni zenginlerin bu yeni harcama tutumları geleneksel aristokratların dürtü ve tutumlarını değiştiriyordu. Başlangıçta yeni zenginlerin konuya uygunluğu konusunda bir sorun olmamış ve onların gayriresmî olarak seçkinler arasına dahil olabileceği kabul edilmişti. Bu da konuya ilişkin tavırları kaçınılmaz olarak değiştirdi ve resmî kurala dayalı bir uygunluk anlayışı ortaya çıktı.

Bu durum insanların dünya görüşlerinde değişiklik yarattı ve her aristokratın seçkinliği kendiliğinden uygun ve doğal bir birim olduğu artık kabul edilmeyecekti. Bu, yüksek harcamalarda bulunan aristokratlar için bir sorun oluşturmadı, fakat düşük servetli aristokratların, aristokrat olmayan zenginlerle aynı düzeyde oldukları sonucunu ortaya çıkardı. Bu yeni durum onları güçlerinden ve statülerinden bir anlamda düşüren ve istenmeyen bir duruma getirdi. Daha düşük servetli pekçok aristokrat öyle oldu ki kendi servetlerinin daha yüksek olduğunu göstermek güdüsüyle harcamalarını daha da artırdılar. Harcamaların bu artışı, kendilerine, arkadaşlarına ve genel kamuya yönelik oldu. Tüm bunlar resmî (formel) kuralların zamanla nasıl değişebileceği yönünde rasyonel bir beklentinin olduğunu gösterir.

Solon reformları burada, litürji niteliğindeki harcamaları teşvik etmek ve dürtmekle topluma kamu mal ve hizmetleri sunma yönünde bir usulün temelini oluşturur, ki bu da makro ve mikro düzeydeki etkilerin nasıl değiştiğini ve farklılaştığını gösterir: Resmî kurumsal değişiklikten (Solon'un reformu) bireysel davranışa doğru bir değişiklik ve buradan da eski gayriresmî kuruma doğru olan litürji sistemine dönüş.

Atinalılar M.Ö. 5. yy. sonları ile M.Ö. 4. yy.'da litürjiye ilişkin gayriresmî kuralları geliştirmeye giriştiler. Bu girişim, bu süreçte yer alanların onurlandırılması ve bu yükümlülükten kaçınmaya çalışanların cezalandırılması gibi iki yönlü idi. Litürji niteliğindeki harcama fikrinin kabulünden önce Atinalıların üst sınıfları bu yeni alanda rekabete yöneldiler. Sosyal normların üretilmesi süreci hâlâ bir tartışma konusu idi, çünkü Atinalılar böyle bir tutumu zengin vatandaşlardan beklemek durumunda idiler (Lyttkens.1997.468-469).

Bu süreci doğrulayan belirti, 6. yy.'ın ilk (otuz) yılında dikkat çekici harcamalara başlanmasıdır. Amaç, Helen-birliği törenlerindeki araba yarışmalarına katılmaktır, çünkü bu yarışlara katılan kentlere ve yarışanlara bir şöhret sağlıyordu (Davies.1984.98, 167). Siyasal amaçlı bir harcama şöhret kazanmak için daha önce klasik çağda yapılan litürjik harcamaya benziyordu. Örneğin; M.Ö. 8. yy.'da Olimpiya'da Tanrı Zeus şerefine yapılan ve her dört yılda bir tekrarlanan "Olimpiyat"lar bunun en eski örneğini oluşturur (Mansel.1996.146; Herodotos.2017.46, 499; Andreades.1933.322-323; Fleury.1853.78-89). Araba yarışları kişinin özel tüketimine yol açıyor ve kamu tarafından daha çok farkedilir bir harcama türü idi (Davies.1988.379; Herodotos.2017.415, 499).

M.Ö. 570-560'larda bu tür harcamalar uygulaması devan ediyordu. İlk dönemlerde bu süreçler Solon'un kendisi tarafından da kullanıldı (Davies.1988.379.) Bu inançların nasıl finanse edildiği açık bir soru durumunda idi. Tapınak yapımı çok masraf gerektiriyordu, çünkü blok taşlarla inşa ediliyor ve buralarda hayvanlar tanrılara sunuluyordu. Bu binaların maliyeti kamu fonlarından doğan fazlalarla veya yeni gelir kaynaklarıyla karşılanıyordu (Davies.1988.358-389).

Denilebilir ki, Atina'da en erken görülen kamu yapısı 6. yy. başlarındaki kamu meydanı olan

agora'lardır. Giderek artan kentleşme ona paralel bir su gereksinimi doğurmuştur. Solon bu yapılarla ilişkin faaliyetleri artırmış (Hammond.1982.349) ve hatta Atina vatandaşlarının su için kuyu kazmalarını teşvik etmiştir.

Atina'nın deniz gücünün finansmanı ve ilk dönemlerde örgütlenmesi tartışmalı bir konu ve sorundur. Bu deniz gücünün kaynağını aristokratların sahip olduğu özel teknelerde aramak gerekir. Kesin olan şey, Atinalıların 5. yy.'ın ikinci yarısında M.Ö. 483'de organize bir deniz gücüne sahip olduğudur. Themistokles büyük bir tekne yapımı programı başlatmıştır. En başta kabul edilen şey, bazı Atinalıların özel teknelerinin kent-devletinin deniz gücü içinde yer almasıdır (Andrewes.1982/a.732). Sonra yeni üç sıra kürekli kadirgalar (trireme) Yunan karasularında M.Ö. 600 başlarında görülmeye başlamıştır. Bu kadirgalar pahalı idi ve devlet tarafından finanse ediliyordu. Bu, tüm deniz gücünün devletin malı olduğu anlamına gelmez. Örneğin, M.Ö. 480'deki Salamis savaşında bir özel geminin de olduğu bilinir (Bullock.1939.139; Lyttkens.1987.470-471).

Solon'un siyasal reformlarının sonucu olarak; zengin Atinalılar, kent-devletinin fayda sağlama için görünür harcamalara yöneldiler. Bir bakış açısına göre, bu harcamalar Solon'un görüş açısının istenen bir sonucudur. Bu anlayışa göre, her yönetici devlet gelirini azamileştirmeye yönelir. Bu da aktörlerin güç elde etmek için uğraştığı şeydir, çünkü harcama yaparak para elde etmek, güç demektir, bu da onların nüfuz alanını genişletir.

Solon'un litürji harcamasına ilişkin bireysel bir ilgisi olduğu görülüyor. Zaten Solon su temini (arız) sorunu ile ilgileniyordu. Ayrıca gençliğinde Atinalıları Salamis Adası'na karşı bir girişime kışkırtmıştı, ki bu da bir deniz gücü gereksiniminin bir ifadesi idi (Andrewes.1982/a.373).

5. Solon Reformlarından Sonraki Gelişmeler

Solon reformları demokrasiyi hazırlamak iddiasında olmakla beraber sınıf mücadelesine son verememişti, çünkü bu değişikliklerden memnun olmayanlar çoğunlukta idi. Geniş topraklara sahip aristokratlar ellerinden alınan güce ve verdikleri borç paralara içerliyor, fakir dağ köylüleri topraksızlıktan yakınıyor, kıyı halkı ise elde ettikleri siyasal yetkileri küçümsüyorlardı (Mansel.1999.198; Beer.1965.53-54; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.1988.2487).

Bu durumu Peisistratidler ve Cleisthenes dönemleri itibariyle ele almak mümkündür:

1) Peisistratidler Dönemi:

İç anlaşmazlıklar döneminde asil Peisistratidler ailesinden gelen Peisistratos bir "archon polemehos" (askeri hizmetlere bakan yüksek memur) olarak dikkat çekmiş, Salamis Adası'nın kurtarılmasında temel rol oynamış idi.

Peisistratos etkin, girişken, uzak görüşlü, kurnaz ve yetenekli bir siyasetçi ve komutandır. M.Ö. 561-560'da Atina Akropolü'nü ele geçirdi ve tiran oldu. Solon'un bu tirana karşı çıkmış olmasına karşın, onun kısa bir süre sonra ölmesi ile Peisistratos rakipsiz bir egemen olmuştur. Bu tiran, önce Atinalı aristokratların tüccarlarla oluşturdukları bir koalisyon karşısında Atina'dan uzaklaşmış ve Trakya'daki bir altın madenini ele geçirmiş, orada para basmış ve bu parayla ücretli askerlerden oluşan bir ordu kurmuştur. Sonra da rakiplerini yenmiş ve ölünceye kadar (M.Ö. 528-527) da Atina'da bir tiran olarak hükmetmiştir (Mansel.1999.193; Herodotos.2017.34-35).

Birkaç girişimden sonra yönetimi ele geçiren Peisistratos M.Ö. 546'da tiran yönetici oldu ve bu hanedan M.Ö. 510 yılına kadar kenti yönetti. Genel olarak, siyasal hakların elde edilmesi için yapılan gönüllü harcamalar, görel olarak daha az teşvik edildi, fakat litürji harcamaları aristokratik statü edinme oyunları ile birarada sürdü (Fleury.1853.100-101). Peisistratos ve oğulları kendi tüm hükümlerlik dönemlerinde ücretli askerlere dayalı bir orduyu temel aldı (And-

rewes.1982/b.397; Herodotos.2017). Bu da gelir azamileştirilmesini gerektiriyordu. Çünkü Nestros'un oğlu Peisistratos (Herodotos.2017.411) savaş, çiftçilere kamu borcu verilmesi, su tedariki, tapınak inşası gibi işleri teşvik için gelire ihtiyaç duyuyordu (Andrewes.1982/b). Bu durum da Atinalıların karşısına litürjik harcamaların artık tümüyle gönüllülüğe dayanmadığı görüşünü ortaya çıkardı (Lyttkens.1997.473).

Peisistratos, Solon'un kurduğu örgütlenmeye dokunmamış, yalnız üst düzey görevlere kendi adamlarını yerleştirmiştir. Fakat büyük çiftliklere el koymak ve topraklarını köylüye dağıtmak yoluyla aristokratların etki ve gücünü kırmıştır. Köylülere ayrıca borç para vererek, tohum ve çift öküzü dağıtarak tarım kesimini geliştirmiş, köylüler arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmıştır. Birçok yeni ulaşım yolları yaptırmıştır. Bu nedenlerle onun tiranlık dönemi köylünün "altın çağı" sayılmıştır (Arsal.1948.98-99).

Onun egemenlik döneminde Atina deniz gücünün maliyeti artmıştır. M.Ö. 546'da Lidya'nın düşmesinden sonra İran (Pers) tehdidi de artıyordu. Yüksek masraflı üç kürekli kadırgalar (trireme) kullanımı giderek M.Ö. 530'larda yaygınlaşmıştır (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.1988.2488). Atina ayrıca malî açıdan büyük refaha kavuştu ve tapınak, resmî bina, pazar meydanı, çeşme vb. bayındırlık faaliyetlerine sahne olmuştur.

Peisistratos halkı askerlik ve vergi yükümlülüklerine göre bölgelere ayırmış ve devlet harcamalarını ve askerî harcamaları karşılayacak kaynakları sağlamak üzere toprak ve emlak üzerinden alınan bir vergi koymuştur (Mansel.1999.194-195; Herodotos.2017.409, 488-489). Daha sonra Atina, Solon ve Peisistratos'un yönetimindeki bu önlemlerle komşu kent-devletleri geride bırakmıştır.

Peisistratos öldükten sonra oğulları iktidara geçmiş ve böylece tiranlık (diktatörlük) babadan oğula geçen bir monarşi halini almıştır (Mansel.1999.198).

Peisistratos'un oğulları Hipparhos ve Hippias zamanında Atina giderek çevresinden kopmuş ve bu tiranların egemenliği giderek sarsılmıştır. M.Ö. 514'de Hipparhos'un öldürülmesi üzerine Hippias iktidarı devraldı. O da keyfî hareketler ve idamlar vb. nedenlerle zorba bir tiran oldu. Spartalılar ile ilişkiler kurması ve kendisine ileride bir sığınak sağlamak amacıyla Perslerle mektuplaşması onun halkın gözünden düşmesine yol açmıştır (Mansel.1999.198-203; Fleury.1853.61-65, 102-103). Bu nedenle sonra da Yunanlıların temel coğrafi alanı olan Attika'nın dışına sürülmüştür. Bu şekilde aristokratlarla demokratik talepleri olanların birleşmesi sonucu Atina tiranlıktan kurtulmak istemiştir.

2) Cleisthenes Dönemi:

Peisistratos döneminde anayasada bazı değişiklikler yapılmak isteniyor, fakat aristokratlar reformlara karşı çıkıyordu. Ayrıca yabancı bir devletin Atina'nın işlerine karışması halkın Cleisthenes'e bağlanmasına yol açmıştı. Bir süre sonra halk ayaklanmış ve Cleisthenes'i yönetimin başına geçirmiştir.

Antik Yunan tarihinde M.Ö. 6. y.y. başlarına doğru görülen tiranların en ünlülerinden biri Cleisthenes alt tabaka halkı koruduğunu belirtmiş, köylülerin kente akın etmelerini önlemek için karşı önlemler almıştır (Mansel.1999.182).

Cleisthenes M.Ö. 508-507'de reformlarını oluşturmuş ve Solon yasalarını kendince düzeltmiştir. Bu reformla aristokratların etkisini gidermeyi, düzenli bir yönetim şekli kurmayı ve yurttaşların yönetime katılmasını sağlamayı öngörüyordu. Bu nedenle Atina halkını (10) yeni "file" (kan bağına dayalı kabile birliği)ye böldü (Herodotos.2017.411-413; Arsal.1948.99-100).

Attika idari bakımdan kent, kıyı ve içbölge olmak üzere üçe ayrıldı. Buna göre de "demos" (mahalle) denilen yönetsel birimler oluşturuldu. Her mahallenin başında "demorhos" denilen

yüksek yönetici olacaktı. Demos'taki yurttaş (demotes)lar ilke bakımından birbirine eşittir. Artık aristokrasinin ayrıcalıklı bir konumu yoktur. Cleisthenes'in merkezi yönetimde yaptığı en büyük yenilik, halkın kendinin seçtiği temsilcilerden oluşan bir meclisin olmasıdır. Adı "500'ler Meclisi" olan bu birimde yasalar "ekklesia" (halk meclisi) tarafından tartışılır ve onaya sunulurdu (Arsal.1948.103-107).

Cleisthenes'in reformları ile Atina'nın geçirdiği gelişim anahatları ile sona ermişti. Bu yeni yönetim şekli "demokrasi" idi (Mansel.1999.198-205; Herodotos.2017.67-69, 128-131).

Cleisthenes'in reformları ile litürjiler çoğalmıştır ve Peisistratos sonrası kamu gelirleri azalmıştır. Devlet gelirlerinin azalması, harcamaların yüksek olan marjinal faydasını artırmış ve özel gönüllü katkılar daha belirgin olmuştur. Gelirlerin azalması nedeniyle, harcamaların da azalması üzerine, kamu finansmanında yeni kaynakların oluşması gelir-maksimizasyonu kuralı ile de tutarlıdır. Bu amaçla, litürji sisteminin resmî hale gelmesi, şeref ve ün kazanmaya yönelik bir piyasanın yaratılması olarak görülebilir. Bu da gelirlerini artırmak için yönetimin belli onursal mevkiileri (statüleri) satması demektir.

M.Ö. 502'de litürji (choregia olarak) daha da resmî bir nitelik kazandı. Bu, belirli sayıda kişinin litürjik bir işleme girmesini ve eğer bunların sayısı yeteri kadar olmazsa, bu yönde yeni bir düzenleme yapılmasını gerektirir. Litürjik harcamalar ilk defa Cleisthenes'in reformlarından sonra daha da belirgin olarak görüldü, ki burada onun resmî hale gelmesi söz konusudur (Gabrielsen.1994.35). Siyasal yönden şunu hatırlamalı ki, daha ileri düzeyde değişimler ancak bir kuşaktan daha uzun bir sürede gerçekleşir.

M.Ö. 501'de bir kitabede choregia sürecindekilerin adları yazılıdır (Bullock.1939.139; Lyttkens.1997.474).

Eski Yunan toplumuyla ilgilenen pekçok akademisyen litürjinin varlığını sürpriz olarak karışamaz. Geleneksel aristokratik yaşam tarzının doğal bir gelişmesi olarak görülür, ki bu da armağan verme ve statü kazanma yarışmaları ve diğer doğal bir dönüşüm hep karşımıza çıkar (Durant.1942.242; Sahlins.2010.167). Klasik çağda eşitler arasında aristokratik harcama ve litürjik performans, statü elde edilmesi ve siyasal destek beklenip sağlanması olarak ele alınır. Yine de armağan verme ile litürji arasında fark vardır, çünkü litürji harcaması tüm nüfusa bir yarar sağlar. Siyasal yarışma anlamıyla aristokratlar arasındaki arkadaşlık ve sorumluluklar, toplum gözünde popülarite sağlamanın yanında, daha kalıcı bir destek sağlar (Sahlins.2010.167-168; Finley.1984.206, 51, 135, 164). Armağan ise daha çok, bireyler ve yöneticiler arası bir ilişkidir.

Cleisthenes zamanındaki siyasal destek yarışması M.Ö. 508-501 arasında rahatsız edici sonuçlar ortaya çıkarmıştır, çünkü geleneksel aristokratik harcamalardan litürjik harcamalara geçiş söz konusu olmuştur. M.Ö. 6. y.y.'da gösterişli harcamaların ortaya çıkışı ile bu harcamalar bu güce sahip olmayan dindar ailelerce de yüklenilmiştir (Davie.1984.98, 114). Burada geleneksel asaletin, bu güce dinsel olarak sahip olmayanlar üzerinde bir ağırlığı vardı ve bu da dinsel alanda bir yarışmayı gündeme getiriyordu. Bu yeni dinsel bakış litürjik davranışların ortaya çıkışını kolaylaştırdı, dinsel yaklaşımlar litürjik harcamalar üzerinde belirleyici etkiler yarattı. Yeni dinsel inanışların ortaya çıkışı, bir "dinsel pazar"a karşı olan engelleri azalttı, bu da siyasal yarışmanın sınırlarını ortaya çıkartmış oldu (Davies.1988.37-38; Lyttkens.1997.475-476).

Tüm bunlar litürjik harcamaların ortaya çıkışının bir genel yarışma ve servet, statü ve siyasal güç göstergesi olduğunun kabul edilmesini gerektirir. Aristokratlar litürji alanında yeni ve karşı bir yol bularak yine üstün gelmeye çalıştılar. Öte yandan aristokrat olmayan zenginler kendi örneklerini geliştirdiler. Bu örnekler kentleşme gibi sosyal ve teknolojik gelişmeler aracılığıyla ortaya çıktı (Gabrielsen.1994.7; Adkins.1972.Bölüm 3).

Daha sonraki dönemde bağımsız aristokratlar yağma ve korsanlıklardan maddî kazanç elde etme konusunda birlikte hareket ettiler. Bu ortak hareket, onlar arasındaki gayriresmî ilişki ağını yansıtır. Klasik dönem, kente temel hizmetler sağlama dönemidir. Solon'un reformları bu tür dönüşümler için bir ipucudur. Litürjiler sonradan bir kentin oluşumuna kurumsal ve klasik bir çerçeve sağlar. Girişilen reformlar da bu süreçte önemli bir aşamayı oluşturur (Finley.1983.35; Lyttkens.1997.477-478).

6. Atina Kent-Devleti Dışındaki Litürji Uygulamaları

Litürji uygulamaları pek çok kent-devletinde varolan bir Pan-Helenizm gerçeği olarak kabul edildi (Andreades.1979.130). Solon reformlarının yapısı, onun Atina'da özellikle kaynak bulabilme özelliğinden dolayı ortaya çıkmıştır, oysa benzeri bir siyasal reform aynı dönemde diğer kent-devletlerinde yoktur. Böylece litürji harcamaları örneğinin Atina dışındaki kentlere transferi akla daha yakındır. Bu durum farklı yapısal değişikliklerin ortaya çıkmasından anlaşılıyor. Helen-birliğinde tapınak hazinelerinin kurulması, zırhlı piyade savaşları, kanunların düzenlenmesi vb.

Eski Yunanistan'da iletişim ve yarışma, genelde Helen-birliği tapınaklarında, özelde ise tören ve oyunlarda yer alırdı. Olimpiyat oyunları, Solon öncesine kadar geriye gider. Diğer Helen-birliği festivalleri ise bir süre sonra M.Ö. 580-570'lerde düzenlendi (Herodotos.2017.499, 627).

Yarışmalar hem kamu maliyesi için potansiyel bir kaynaktır ve hem de dinsel tören ve diğer prestij sağlayan projeler niteliğini taşır. İlk litürji harcamaları deniz veya diğer askerî harcamaları içerir, bu da bu süreci doğrudan yarışmacı litürjilere yaklaştırır. Zengin fakat aristokrat olmayan, ama yönetici elit gruba katılmak isteyenler sadece Atina'da bulunmuyordu (Murray.1993.220; Starr.1977.123). Diğer kentlerde de toprak mülkiyetine sahip olanlar da siyasal sisteme girmek istiyor ve giriyorlardı. Atina'da olduğu gibi litürjik harcamalar, bir kere başladığında, aristokrasinin tartışmacı ruhu ile bir anlamda herkesi sarıyordu (Lyttkens.1977.479-480).

7. Roma İmparatorluğu'nda Litürji Uygulamaları

Antik ekonomik ve sosyal yapının kendine özgü niteliği burada da karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, adeta antik Yunan vatandaşlarının "polis" anlayışına uygun olarak, vergilerin yerine leutourgia denilen uygulama geçmektedir.

Polis örneğinde toplumdaki siyasal ve malî koşulların birbirlerine yakın bağlılığı Helenistik devletlerde ve Roma Cumhuriyeti ve imparatorluğunda benzer şekillerde görülmektedir. Roma'da da "zengin vatandaşlar" (nobiles) tapınak yapımı ve şenlikler düzenlenmesi gibi kamu yararına görevler üstlenmiştir (İplikçioğlu.1997.134; Laf'fon.1960).

Roma'da Cumhuriyet döneminin devlet görevlerini fahrî olarak üstlenen "bağımsız politikacılar" konumundaki magistratus'un principatus (ilk imparatorluk) ile birlikte "maaşlı bürokratlar"a dönüştüğü görülür (İplikçioğlu.1997.135).

Leitourgia sistemindeki bir yandan halkın yardımcı olmakla şerefendirilmek öte yandan da malî harcama yapmak şeklindeki ikilem Roma'da ilk uygulandığı yüzyıllarda sürdürülmüş, fakat Geç Roma İmparatorluğu'nda ise sona ermiştir. Çünkü daha sonradan leitourgia (Latince munera sordida) sadece yerine getirilen bir iş durumuna geldi, çünkü insanlar için bunlar artık yapmak zorunda oldukları bir iş/işler durumuna geçti. Yerel senato ve belli bir collegia gibi, uygulamada belli bir iş yapıyor veya kurumun üyesi olmak zorunlu hale gelmiştir (Kılıçbay.1988). Hatta daha sonraki nesillere aktarılan zorunlu bir görev olmuştur (Finley.2006.184).

Augustus Çağı (M.Ö.27-M.S. 14) sona ererken, Romalılar kamusal yaşamlarını formel bir yükümlülük sorunu olarak ele almaya başladılar. Kamusal törenler, Roma yayılmacılığının as-

keri gereklilikleri ve aile çevresi dışında kalan öteki Romalılarla ritüel ilişkiler birer görev haline geldi. Bunlar Romalıların *res publica* (devlet)nin kurallarına boyun eğerek daha çok edilgen bir ruh haliyle, ama giderek daha az inançla katıldıkları görevler idi. Roma'nın kamusal yaşamı cansızlaşırken, Romalı kendi başına duygusal enerjisini boşaltacak yeni bir odak, inançları ve bağlandığı değerler için yeni bir ilke arayışına girdi. Bu arayış mistik nitelikteydi ve adım adım Hıristiyanlık'ın egemenliği altına giren Yakındoğu'nun dinsel topluluklarına yönelmişti. Sonunda Hıristiyanlık dünyaya açıldı ve kamusal düzenin yeni ilkesi haline geldi (Sennett.2016.15). Zaten M.Ö. 73-71 arasındaki Spartacus Ayaklanması da Romalıların kendilerini yeryüzünün tek gücü olarak gördükleri bir dönemde ortaya çıktı ve imparatorluğun yenilmemiş orduları, köle ve gladyatörler karşısında geçici de olsa mağlup oldular (Beer.1965.94-100; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.1988.2506).

İmparatorluk çevresindeki seçkin tabaka senatörler ve askerî kadro litürjik yükümlülükten muafıtı, malı ve mülkü olmayanlar ise ücretsiz işçi olarak çalışıp devlete destek olma durumunda kaldılar. Önemli *leitourgos*'lar arasında görevin "babadan oğula geçmesi" başta gelen bir uygulama idi. Bu yükümlülükler, yerel belirli mülklere sürekli yapacakları bir ödeme şeklinde verilmişti ve bu görev toprak sahibinin değişmesi halinde de yeni toprak sahibine devrediliyordu. Geç İmparatorluk Dönemi'ndeki *corpus noviculariorum* (gemi sahipleri birliği) adlı birime üye olma zorunluluğu vardı. Bu üyeler, hükümetin hububatının taşınmasından sorumluydu (Jones.1964.827-829; Heitland.1930.10, 14).

Roma İmparatorluğu içinde yerel yönetimler, görevlerini yerine getirme karşılığı ücret ödemeyen birimlerdi. Bunlardan *summa honoraire* (onursal görev), oyunlar için yardım, resmî binalar, hamamlar ve diğer ihtiyaç duyulan şeyleri onursal bir görev olarak yapmaları bekleniyordu. Geç Cumhuriyet Dönemi'nde kurulmuş olan bu yükümlülükler M.S. I. y.y.'da sürekli bir görev haline geldi. Kentlerin ödedikleri miktarlar farklılıklar gösterirken kendisine bir görev yüklenen kişilerin cömertlikleri de kişiden kişiye değişiyordu. Belli görevlere getirilmek konusunda şahıslar arasında yarış devam ediyordu.

Litürjinin onursal yanının da devam ettiği anlaşılır. Pekçok kimse için şeref, belli bir görevde bulunmak ve kendi yerel bölgesinde faydalı olmak gibi bir anlamı vardı. Fakat *leitourgos*'lar bir bütün olarak düşünülürse, imparatorluğun ulaşım ağları ve taşımacılık sistemleri, ordunun iaşesi ve konaklamanın karşılanması vb. işleri ifade etmekteydi. Böylece Hadrianus zamanında bu işin uygulanmasında zorunluluk başlamış oldu (Finley.2006.185; Heitland.1930.23-24).

Litürji tarihi devlet kavramının tarihsel, sosyal ve ekonomik kategoriler itibariyle ele alınmasını gerektiren bir konudur. Bu şekilde çeşitli toplumlar arasındaki belirginlik ve farklılıkların ortaya çıkarılması gerekir, çünkü Helen ve Roma toplumları arasında da farklılıklar vardır. Aslında Helenistik monarşilerin hepsi kendi sınırları içinde kendi yöneticileri tarafından yönetilen birimler olmakla beraber, Roma vatandaşları ile çoğunluk durumundaki bağlı milletleri yöneten ve bağlı eyaletler arasındaki farkların ortaya çıktığı bir yönetim tarzı vardır. Dolayısıyla her iki şekilde de tabakalaşmaya ve statüye dayalı iç farklılıklar söz konusudur. Bunun sonucunda bu toplumlarda ekonominin gelişmesinin farklılaştığı da ortadadır (Heitland.1930.19-21).

Helen ve Roma imparatorları için devletin müdahalelerine olanak sağlayan sınırsız bir alan vardır. Bunların uygulanmasında sadece yönetimler farklı ve çeşitliydi (Finley.2006.186-187). Tercihler, geleneklerin ve sosyal psikolojinin her halde gözönünde bulundurulması ile ve litürjinin uygulanmasıyla mülk vergisinden vazgeçilmesi şeklinde belirlenmiştir.

Leitourgia'lar sadece aristokrat kesimin vergilerden muaf olması için değil, toplumdaki dengeyen yeniden sağlanması için düzenlenmiş olmalıdır (Finley.2006.198). Topraktan elde edilen

doğrudan vergilerin artırılması, siyasal olarak olanaksız idi. Gelişemeyen pazarlar, geleneksel teknoloji ve tarım örgütlenmesi üretimde gerçek bir gelişmeyi engellemiştir. Antik çağ dünyası mevcut besinlere yönelik talebin karşılanmasında kamu hazinesinin ve zenginlerin leitourgia aracılığıyla yardımda bulunarak kamu kaynaklarının harcanmasına iki şekilde karşılık vermiştir: Bir yandan insanların dışarıya göç ettirilmesi ile nüfusun azaltılması, öte yandan ganimet veya dış ülkelerin vergiye bağlanmasıyla gelir elde edilmesi. Bazen bunların her ikisi de geçici önlemler idi. Bu nedenle kamu finansmanı sürekli bir çözüme kavuşamamıştır (Beer.1965.154-161).

Sistemde değişiklik, Roma fetihleriyle ve imparatorluğun yeniden yapılanmasıyla oluşmuştur: Bu oluşumlar imparatorluğun her tarafından toplanan toprak vergisinin en büyük gelir kaynağı olması ve fakirlerin statüsünde değişikliklerle birlikte, malî yükün büyük bir kısmının zengin nüfustan fakir halka geçmesidir. Yıllar süren bir süreçte ortaya çıkan bu oluşumlar farklı dönemlere ayrılır. Fakat M.S. 2. yy.'da bu gelişme gözle görülür şekilde belirginleşmiştir (Durant.1942.213-217). M.S. 2. yy. bitmeden imparatorluğa dış baskılar özellikle Germenler tarafından başlatılmıştır. Ordu, artık sınırların ötesine seferler düzenleyecek düzeyde değildi. Topraklar da artan nüfusa yetecek durumdan çıkmıştı. Vergilerin ve leitourgia'nın çok ağır yükler getirmesi nedeniyle, toprak üzerindeki durum daha da kötüleşmeye başladı. Askerî ihtiyaçlar arttığından insanlara yüklenen görevler çok ağırdı (Beer.1965.101-108). Sosyal ve siyasal yapısı ile Antik Çağ dünyası artık hızla sonuna doğru ilerliyordu. Bu durum Antik Çağ dünyasının ekonomik sonu olarak açıklanabilir (Gibbon.1987/III.393-400; Finley.2006.210; Beer.1965.122-125).

8. Roma İmparatorluğu Batı Anadolu'sunda Litürji Uygulamaları

Roma yönetiminin litürjiyle ilgili Batı Anadolu'daki uygulamalarından söz edilebilir (Aytaçlar.2006.119-120, 147-149, 160, 162):

M.S. 124'de Smyrna (İzmir)'da; C. Bessus, basilikanın döşenmesi; Fuscus, bir binanın inşası; Khersiphron ve L. Pompeius, hurma bahçeleri; Smarragdos, kader tanrıçasına ait bir tapınağın yapımı; Claudianus, şükran tapınağının kaide ve başlıkları ile sütunu; C. Aureile, Kybele'nin 53 adet mermer sütunu, için Senato'nun ikinci kararı gereğince yaptırılması bildirilmiştir.

M.S. 2. yy.'da Aphrodisias'ta, "hatip ve sofist (Platon'a göre konuşmada ustalık öğreten kimse) Claudus Aurelius Zelos, Meclis ve halk ve Aphrodite rahibi kendi parasıyla birçok ve büyük binalar yaparak şehri süsleyen Ti (berius) Cl(audius) Zelos'un hatip, sofist...haznedar, tapınak yönetici kurucu ve aynı zamanda savunmalarıyla ülkesinde birçok başarı kazanmış oğlu...Te-los'u (onurlandırdı)".

M.S. 2. yy.'ın ikinci yarısında Başhekim Titus Flausus Staberianos "Assleprios ve Hygieia (heykellerini) sunakları ile birlikte kendi parası ile halk için yaptırdı."

Augustus dönemi (M.Ö. 27-M.S. 14)nde Alabanda'da Hatip Marcus Antonius Meleaagros "Halk...Roma'nın ve imparator Caesar'ın başrahibi...ülkesi için cömertçe para harcamasından ötürü en büyük onurlarla onurlandırdı."

Magnesia (Manisa)'da Hakim Tyrannos "...tüm asillerin içinde halka yaraşır davrandığı...hiçkimse onun tarafından istismar edilmediği...ötürü tüm vergilerden muafiyet verilmesine karar verildi."

9. Roma İmparatorluğu Mısır'ında Litürji Uygulamaları Örnekleri

Roma ve Bizans İmparatorlukları'nın Avrupa dışındaki en büyük ve önemli birini olan Mısır'da (Durant.1942.216-217) çeşitli vergiler ve yükümlülüklerle ilaveten çeşitli kamusal litürjik sorumluluklar (munera sordida) söz konusu olmuştur:

Bazılarında Nil'in çevresinde toprak setleri ve kanallar yapmak yükü söz konusudur. Diğerinde tahıl ambarları ve harman dövmek için belirli bir zaman harcamak zorunludur. Bir diğeri, belediye bürolarında çalışarak vergi toplanması ve el konulan mülkiyetlerle uğraşılmasıdır (Johnson.1936.609; Heitland.1930).

1) Romalılar Mısır'ında litürjiye ilişkin ilk kayıtlar, tapınaklar için iyi yağ sağlanmasıdır. Augustus zamanına kadar (M.Ö. 27-M.S. 14) bu yükümlülüğün kalktığına ilişkin bir kayıt yoktur.

M.Ö. I. y. y.'da litürji hakkında çok az şey bilinmektedir. Nil Nehri'ne ilişkin kanallar ve onu çevreleyen toprak setler için 5 gün çalışma mükellefiyetine ilişkin en yakın bilgi M.S. 49 yılına aittir. Tiberius Julius Alexander'ın İskenderiye'nin herhangi bir litürji yükümlülüğü olmayacağına ilişkin kararı vardır ve böylece bu kentin munera sordida'dan muaf olduğunu onaylamıştır. Ayrıca vergi toplayıcılarının da muaf olduğunu kararlaştırmıştır. Bu mükellefiyetlerin sıkıntı yarattığı ve devletin belli vergileri toplayamadığına ilişkin bir emir yayınlanmıştır (Johnson.1936.610).

M.Ö. 2. yy.'da çok sayıda litürji uygulaması vardır. S. Liberalis toprak ve çiftliğini terkedeni sürgüne göndermiştir veya bunlar haydutluk yapmaya başlamıştır.

Köylerde litürji adayları ya köy sekreteri veya köyün yaşlıları tarafından belirlenirdi, sonra bu kişilerin adları yöneticiye bildirilirdi. Köyün yaşlıları ve tüm köy topluluğu adayların belirtilmesinde ve vergi saptanması ve toplanmasında ortak sorumluluk sahibi idiler. Büyük kentlerdeki yargıçların idarî görevleri de hayli maliyet yaratıyordu, bu da kişileri bu işlemlere katılmaktan kaçınmaya yol açıyordu.

3. yy.'da belediye birçok yükümlülükler getirdi ve buna göre de toplanacak gelirlerden istisna kararları aldı. Konuya ilişkin yargıçlar, bireylerden oluşan kurul kendinden sonraki litürji adaylarını saptadı ve bölgedeki yükümlülükler belirlendi.

Litürjiden, belirli çok az alanda istisnalar sağlandı, bazı ayrıcalıklar iptal edildi ve kamuya rahatsızlıklar yaratanlar bu yükümlülüğe tâbi tutuldu. Romalılar ve İskenderiyelilerin ayrıcalıkları aynıydı, ama belirli görevleri yapmaktan kaçınanların, bankacılık ve vergi toplama yetkisi bölge yöneticileri ve devlet tarafından ellerinden alındı.

Roma vatandaşı olan emekli askerler önce litürjik yükümlülükten muaf tutuluyorlardı, fakat zamanla onların muafiyeti 5 yıl ile sınırlandırıldı. Aynı süre muafiyet tanınan rahiplerin de bu muafiyetleri azaltıldı (Johnson.1936.210).

Doktorlar da bu litürji yükümlülüğü (munera sordida) dışında idi. Bununla beraber hastalık, malî yetersizlik, büyük aile ve (65) yaş ve üstü muafiyet nedeni olarak kabul edildi, sonra bu yaş sınırı (70) olarak yükseltildi.

Ebeveynler kendi yaşlılık döneminde aynı kamusal yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusunda hangi oğlunun yetkili olacağını belirlemede yetkili idiler.

Tahmin edileceği üzere, özel mülkiyetin ve malvarlığının kalitesinin yüksekliği önemli kamusal (munera patrimoniorum) görevlerde temel kıstas alınıyordu (Johnson.1936.611).

Litürji uygulamasına ilişkin şu somut örnekler verilebilir (Johnson.1936.612-616):

M.S. 159 yılında Leopolis'te Hadrianus'un seçtiği koloni (sömürge) yöneticisi Antonoe ve oğulları baş vergisinden muaf tutulmuştur. M.S. 173'de Caranis'te Gaius Julius Aponinarius, emekli asker olup, toprak sahibi 5 yıl süreyle vergiden muaf tutulmuştur.

M.S. 2. yy. sonlarında Cynopolis'te, Diodoros'un oğlu 64 yaşındaki Gicon kanalların temizlenmesi, Lysimolis köyünde Pacemis'in oğlu Ischyra kanalların temizlenmesi, ekinlerin gözetlenmesi, sulama, dikim ve diğer kamu işleri için yükümlendirilmiştir. M.S. 264'de Paniscus bölgesindeki yöneticinin kayıtlarından, büyük kentte hapisane bekçiliği, ulaştırma için üç merkebin bakımı vb. işlerin yükümlülüğü getirdiği anlaşılıyor.

10. Bizans İmparatorluğu'nda Litürji Uygulamaları

Yunan ve Roma döneminin devamı olan Bizans İmparatorluğu'nda litürji uygulamasını izlersek, bu ülkenin iktisadî tarihine ilişkin ilk kayıtlar, tahmin edileceği üzere, papirüslerde görülmektedir. İlk yüzyıl için papirüslerin çoğu Fayum (Carasis, Phidelphia ve Theadelphia vb.) (Langer.1948.21-23) bölgesindeki köylerden elde edilmiştir. 4. yy.'ın sonlarına ilişkin Justinian hanedanı (M. S. 518-578) dönemi dokümanları çok az da olsa vardır.

Buna göre; kiracının toprağa bağlı olduğu ve feodal devlet yapısının kölelikle başbaşa geliştiği anlaşılıyor. Zanaatkarlar ise loncalar şeklinde örgütlenmişti. Gemi sahipleri, yaptıkları ticarete göre, miras yoluyla geçen bir bağ içinde bulunuyorlardı. Büyük çoğunluğu oluşturan orta sınıf belediye meclisinde yer alıyordu ve zalim litürji ve yükümlülükleri altında idi. Büyük toprak sahipleri devlete karşı gelecek kadar güçlüydü ve vergilemeye karşı görece muafiyetleri vardı ve orta ve alt tabaka insanlara şiddet uyguluyordu.

Roma devletinin Batı Avrupa'da üstünlüğünün M.S. 476 yılına kadar sürmesine karşın, Bizans devleti Doğu'da yaklaşık bin yıl kadar daha varlığını sürdürmüştür (Johnson and West.1949.3-4). Zaten 4. yy.'ın sonunda ulaşımına ilişkin bir litürji yönetimi söz konusudur ve yıllık rotasyon bölgede ve yerliler için öngörülüyordu (Johnson and West.1949.157, 164; Durant.1942.160-161). 6. yy.'da kamusal posta hizmeti yükümlülüğü belirgin hale gelmişti.

Bizans'ta litürjik yükümlülük bir vergileme tarzıdır ve bireysel işgücü, hizmet gözetimi veya senatörlük düzeyinde bir harcamayı öngörür. Justinianus Kodeksi (metni) çeşitli ve çok sayıda bürokratik düzenlemeyi içerir (Janin.1932.45-46, 47-49).

Litürji uygulaması Batı'da, veraseten veya babadan kalma (patrimonalia) ve kişisel olarak (personalia) olmak üzere üst ve alt sınıflar arasında sınıflandırılır. Bunlardan veraset niteliğindeki parasal olarak, kişisel nitelikteki ise daire ve bürolarda zorunlu çalışarak veya teftiş hizmeti yaparak gerçekleştirilirdi. Bazı litürjik yükümlülükler (munera) ise bu ikisinin bir karması niteliğinde idi (Johnson and West.1949.219).

Bizans'ta askerlerin ücret aldığına ilişkin herhangi bir belirti yoktur, fakat onlar doyuruluyor, giydiriliyor ve onlara teçhizat sağlanıyordu. Askerlerin hizmet süreleri pek belirgin olmamakla beraber, hizmet süresince iskânları sağlanıyor ve gerektiğinde ödüllendiriliyorlardı. Sınır koruyucularına toprak verildiği gibi, onlara ayrıca litürjik yükümlülüğünden ve vergilerden muafiyet sağlanıyordu. Konstantin döneminde (M.S. 324-337) bu genel bir uygulama idi. Askerî kadrolar yıllık olarak komutanlarca saptanıyordu. Herbir köyde ve çevresindeki ordu yönetici veya müfettişleri ayrı ayrı belirleniyordu. Bu yöneticiler 4. yy.'ın başında litürjik yükümlülük olarak belirtiliyordu, fakat sonraları bu kişiler bir komisyon ücreti alır hale geldiler (Johnson and West.1949.218-219).

11. Zorunlu Yükümlülük

Bizans'ta Yunan ve Roma uygarlık dönemlerinde uygulanan gönüllü-yükümlülüklerin yanında, bu yükümlülüklerin zorunlu hale getirildiği yükümlülükler de karşımıza çıkar. Bu durumlarda yükümlülük bir vergileme şeklini almıştır ve ilgili kişi üzerinde gerçek/reel ve ağır bir yüke dönüşmüştür. Roma döneminden beri mevcut olan zorunlu yükümlülükler şunlardır: Sivil ve askerî iaşenin (anonna) sağlanması; imparator, vali ve diğer resmî görevlilerin bölgeyi ziyaretinde onların ağırlanması; İskenderiye'deki gladyatör okulunun sürdürülmesi; ulaşım; askerlerin ve diğer görevlilerin bakımı vb.

Buğday ve arpa iaşesinin sağlanması yükümlülüğü özel bölge ve topluluk (nome) için devlet tarafından belirleniyordu. Görevliler de bu miktarları köyler arasında bölüştürüyor (ancemaatin)

ve burada görevli sivil memur (veya yargıç) bunların toplanmasından sorumlu tutuluyordu. 3. yy.'da toprak sahiplerinin adları, arpa ve buğday miktarı saptanıyor, açıkça ilan ediliyor ve her biri de bu buğday veya arpa payını vermekle yükümlü tutuluyordu. Bu zorunlu yükümlülük gerçek bir yük niteliğinde idi ve bu yükümlülükten kaçınma (evasion) söz konusu değildi. Yukarı-Mısır'da şarap, yağ, hububat vb. zorunlu yükümlülükler Mısır dışında yapılan seferlerde de gündeme geliyordu. Saman, atların beslenmesi veya ordunun develeri için kullanılıyordu, bunun için de özel arpa toplayıcıları belirleniyordu.

Devletin üst yöneticileri nadiren de olsa bölgeye gelmesi halinde, gerekli şeylerin sunulması da bir zorunlu-yükümlülük idi. Bunun yanında daha kalıcı ve kötü bir durum ise yerel bürokratların varlığında söz konusu idi, çünkü vali veya diğer denetleyicilerin olağan hale gelen cebrî mal ve iş talepleri vardı. Tüm bu konularda valilerce sıkça emirnameler (edictum) çıkarılmış, bu uygulama önlenmeye çalışılmış, çareler aranmış, fakat soruna pek ağırlık verilmemiştir (Arsal.1948.209-210).

Develer ve merkepler, askerî gereksinimler, devletin taş ocaklarından taş taşıtılması ve resmî ulaşım için kullanılmıştır. 3. yy.'da nehir tekneleriyle imparatorluğun posta işleri sürdürülmüştür ve bu resmî posta iletişim hizmetleri çok iyi örgütlenmiştir. Ayrıca ekin toplama dönemlerinde her 5 günde bir sitoloji, yani yemek bilgisi mantığına uygun olarak vergi toplayıcılar raporlar hazırlamıştır. 3. yy.'ın ikinci yarısında bu tür zorunlu yükümlülükler karşılığı bir bedel ödendiğine ilişkin hiçbir emare yoktur (Johnson and West.1949.620-622; Johnson.1936.620-622).

12. Bizans Mısır'ında Litürji Uygulamaları Örnekleri

6. yy.'da. belirgin bir zorunlu çalıştırma yükümlülüğü olduğunu belirten bir gösterge yoktur. Köylerin bir harcamayı bölüşmesi yönünde bir uygulama vardır. Bu bölüşülecek miktar genellikle düşük idi ve bir vergi olarak ele alınırsa çok düşük bir oranda idi. 6. yy.'da nehir setlerinin bakımı, Nil'in yıl boyunca sürekli değişen bir taşkın sistemine bağlıydı (Johnson and West.1949.10; Durant.1942.160).

Merkezî yönetimin zayıflığı daha sonra, suyun dağıtımında görülür. M.S. 416'da yapılmış olan düzenlemeye göre yine, su düzeyi 12 metreküpe kadar çıkması beklenmeden su bent ve kanalı kırarak, su çalmak olarak cezalandırılmıştır. Suyun bekçiliğini yapmak önemli bir litürji işi niteliğinde idi. Her köyde belirlenen 10 kişi bu önemli görevi yerine getiriyordu. Çünkü suyun dağıtımını işlemi köylüler arasında zorlu kavgalara yol açıyordu. Ayrıca köyün ürününün haydutlar tarafından çalınmasına karşı korunması gerekiyordu ve taşkın dönemlerinde köylere suyun uygun şekil ve miktarda bölüşümü yapılmalıydı. 6. yy.'a ilişkin olarak angarya uygulaması hakkında pek bilgi yoktur, fakat varlığı söz konusu olabilir. Mısır'ın fethine ilişkin Arap tarihçi Amr'a göre, 12 bin işçi yaz ve kış mevsimlerinde kanalların bakımı için çalıştırılmıştır. Ayrıca firavunlar döneminde Mısırlı köylülerin zorunlu çalışma (angarya) olarak kanal ve setlerde çalıştırıldığı sürekli belirtilen bir tarihsel konudur. Bu durum Assuan Barajı için de söz konusudur (Johnson and West.1949.11-12; Durant.1942.185).

13. Sonuç mu?

1) Solon M.Ö. 594'de toprak mülkiyetine dayalı yeni bir düzen kurunca, aristokratik olmayan zenginler kendilerinin sisteme kabul edilebilecek kadar zengin olduklarını belirtmek durumunda kaldılar. Bu da onları göze çarpan harcamalar yapma yönünde bir işaret vermeye yöneltti. Kamu harcamaları alanında yeni bir bakış ortaya koyma yaklaşımı, doğuştan aristokratların giderek ortaya daha çok çıkmasına yol açtı, çünkü bunların öz servetleri incelemeye tâbi tutuluyordu.

Yani Solon'un reformları litürjik davranışların ve onu çevreleyen gayiresmî kuralların gelişmesi demektir. Bu da öz-faydayı sağlamaya yönelmeyi teşvik ederek litürjik harcamaların ilk dönemlerinde kamu projeleri için yeni yollar ortaya çıkmasına yol açtı.

Makro-düzeyde kurumlar, mikro-düzeyde ise davranışlar arasındaki etkilerin nasıl değiştiğinin örneği; "siyasal kuramlardaki bir değişim"den "bireysel harcama"ya geçiştir. Litürjik harcama, kendi orijini (kaynağı)nin yine gayiresmî kurallarda olacağını gösterir. Çünkü gayiresmî kurallar her zaman normal resmî kurallardan önce gelir. Bu durumda, gelişme bazen resmî kurallarda bir değişime yol açar veya bunu teşvik eder.

Solon reformları ve litürji niteliğindeki harcamalar arasındaki nedensel ilişki, bir olayın istenen/istenmeyen sonuçlarını ayırmanın zorluğunu ortaya çıkarır. Bu da Peisistratos'tan sonra M.Ö. 510'da rasyonel aktörlerin harcamaları kamu yararına kullanma eğilimini güçlendirmiştir. Tiranlığın sona ermesiyle, bir kişinin servetini mâkul (akla yakın) şekilde göstermesi önem kazanmıştır. Cleisthenes'in M.Ö. 508-507'deki reformları genel olarak siyasal bir destek görmüştür, fakat bu da yeni gelir kaynaklarını gerektirmiştir. Çünkü Peisistratos'un yönetimi altında daha az gönüllülük söz konusu olmuştur (Lyttkens.1997.480-481).

2) Konunun öte yanına bakılırsa görülür ki, bugün olduğu gibi o yüzyıllarda da topluluğun/toplumun saygısı mülkiyete dayanıyor ve özsaygı kendinden hoşnutluk duygusunun temelini oluşturuyor. Saygınlık kazanmak için servet sahibi olmak yeterli değildi, bu servetin gözle görülür kanıtlarını oluşturmak ve kendi önemini kabul ettirmek gerekiyordu. O zaman da geniş çevrelere ilgili kişinin servetinin tanıtımını yapmak gerekiyordu. Aristokratik ve kentsel erdemler çoğunlukla üst sınıflarda varmış gibi görülür (Veblen.195.xv-xix). Oysa alt tabaka insanlar kendi çabaları çerçevesinde çaresiz bir yaşam erdemini sürdürüyorlardı. Fellini'nin *Amarcord* filmindeki inşaat işçisinin yaşamındaki çaresizlik şöyle ifade edilir:

"Dedem bir duvarcıydı.

Babam bir duvarcıydı.

Ben bir duvarcıyım.

Nasıl oluyor da, halâ bir evim yok?" (Hyde.2008.323).

Servet ya da güç sahibi olmak yeterli değildir, bunların kanıtlarının da sergilenmesi gerekir (Sahlins.2010.167, 206-207). Bir anlamda kutsal nitelikteki servet, gösterişçi şekilde tüketilmesinin sağlayacağı itibar ve ün için elüstünde tutulmaktadır. Maddî saygınlık için, yerel tapınağın yapılmasında daha süslü, mimarî ve dekorasyon olarak daha gösterişlilik esasından hareketle ve savurganca davranılması esas alınmakta idi. Yani tapınaklar, aristokrat olan/olmayan bir efendinin/zenginin gösterişçi tüketimiyle uygun düşen bir biçime donatılmıyordu (Veblen.1995.49, 98-99). Diğer tüm mal ve hizmetler için de aynı noktadan hareket edilmesi beklenirdi.

Günümüzde kamu mallarının/hizmetlerinin/harcamalarının gelişiminin bu tarihsel ve antik kökeni, giderek kamunun çağdaş ve zorunlu bir görevi haline gelmiştir. Günümüz toplumlarında bu mal/hizmet/harcamaların karşılanmasının en temel ve genel kabul görmüş türleri vergi/harç/resim/fiyat vb. zorunlu ödemeler şeklinde ve giderek çeşitlenerek sürmektedir.

Sonuç olarak, kamu mallarının/hizmetlerinin/harcamalarının günümüz anlamında olmasa dahi, Antik Yunan ve Roma uygarlıklarında önce aristokrat sınıfların sonra da zengin sınıfların katılımı ile, giderek gelişmiş ve çeşitlenmiş yönleri bakımından yaygınlaştığı görülür. Bu mallar/hizmetler/harcamalar, birer toplumsal mükellefiyet ve gösteriş unsuru haline dönüşmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adkins, A. H. (1972): *Moral values and political behaviour in ancient Greece*. London. Chatto and Windas.
- Akurgal, Ekrem (1962): *The art of the Hittites*. London. Thames and Hudson.
- Andreades, A. M. (1933). *A history of Greek public finance*. Cambridge. Arno Press.
- Andrewes, A. (1982/a): "The growth of the Athenian state". *The Cambridge Ancient History*. Vol. 3. *The Expansion of the Greek World: Eight to Sixth Centuries B.C.* Cambridge. Cambridge University Press.
- Andrewes, A. (1982/b): "The tyranny of Pisistratus". *The Cambridge Ancient History*. Vol. 3. *The Expansion of the Greek World: Eight to Sixth Centuries B.C.* Cambridge. Cambridge University Press.
- Arsal, Sadri Maksudi (1948): *Umumi hukuk tarihi*. İstanbul. İ.Ü. Hukuk Fakültesi.
- Aytaçlar, Pınar Özlem (2006): *Batı Anadolu'da entellektüeller*. İstanbul. Ege Yayınları.
- Beers, Max (1965): *Sosyalizmin ve sosyal mücadelelerin tarihi*. 2 cilt. (Çev: G. Üstün). İstanbul. Hüsniyat Matbaası.
- Bell, John Fred (1967): *A History of economic thought*. New York. The Ronald Press.
- Bullock, Charles J. (1939): *Politics, finance and consequences*. Cambridge, Mass. Harvard Univ. Press.
- Davies, J. K. (1967): "Demosthenes on liturgies: a note". *Journal of Hellenic Studies*. No. 87.
- Davies, J. K. (1984): *Wealth and Power of Wealth in Classical Athens*. Salem, N. H. The Ayer Company.
- Davies, J. K. (1988): "Religion and state". *The Cambridge Ancient History*. Vol. 4. *Persia, Greece and Western Mediterranean*. C. 525-479 B.C. Cambridge. Cambridge University Press.
- Denis, Henri (1973): *Ekonomik Doktrinler Tarihi*. c. I. (Çev: A. Tokatlı). İstanbul. Sosyal Yayınlar.
- Durant, Will (1942): *The Story of Civilization: I. Our Oriental Heritage*. New York. Simon and Schuster.
- Ersoy, Arif (2008): *İktisadi teoriler ve düşünceler tarihi*. Ankara. Nobel Yayın.
- Finley, M. I. (1984): *Politics in Ancient World*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Finley, M. I. (2006): *Antik Çağ Ekonomisi*. (Çev: H. P. Erdemir). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Fleury, M. Lamé (1853): *L'Histoire Grecque Racontée aux Enfants*. Bruxelles. Meline, Cass et Cie Librairie.
- Gabrielsen, V. (1994): *Financing the Athenian Fleet. Public Taxation and Social Relations*. Baltimore M. D., The Johns Hopkins University Press.
- Gibbon, Edward (1987): *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*. 3 cilt. (Çev: A. Baltacıgil). *Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları*.
- Grousset, René (1980): *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev: R. Uzmen). İstanbul.
- Hammond, N. G. I. (1982): "Peloponnese". *The Cambridge Ancient History*. V. 3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* Cambridge. Cambridge University Press.
- Harman, Chris (2013): *Halkların Dünya Tarihi*. (Çev: U. Kocabaşoğlu). İstanbul. Yordam Yayınları.
- Heaton, Herbert (1948): *Economic History of Europe*. London. Harper and Low.
- Heitland, E. (1930): *Repetita-An unwilling restatement of views on the subjects of the Roman municipalities*. Cambridge. At the University Press.
- Herodotos (2017): *Tarih*. (Çev: M. Ökmen). İstanbul. Türkiye İş Bankası.
- Hyde, Lewis (2008): *Armağan-sanatsal yaratıcılık dünyayı nasıl değiştirir?* (Çev: E. Ayhan). İstanbul. Metis Yayınları.

- İplikçiöğlü, Bülent (1997): *Eskibatu Tarihi. I-giriş, kaynaklar, bibliyografya*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.
- Janin, Raymond (1932): *Les Églises Orientales et les Rits Orientaux*. Paris. Paul Feron.
- Johnson, Allan Chester (1936): *Roman Egypt-The Reign of Diocletian. Vol II. (An economic survey of Ancient Rome)*. Baltimore. Johns Hopkins Press.
- Johnson, Allan Chester and Louis C. West (1949): *Byzantine Egypt: Economic Studies* Princeton. Princeton University Press.
- Jones, A. H. M. (1964): *The Later Roman Empire*. Blackwell. Oxford.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (Der.) (1988): “Antik Roma sitelerinde kentsel işlevler ve toplumsal doku”. *Argos*. No. 4. Aralık.
- Kınal, Füzuzan (1987): *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.
- Laffon, Robert (Ed.) (1960): *Histoire de Rome et des Romains*. Paris. Hachette.
- Langer, William L. (Ed.) (1948): *An Encyclopedia of World History*. Cambridge. Riverside Press.
- Lyttkens, Carl Hampus (1994): “A predatory democracy? An essay on taxation in classical Athens.”. *Explorations in Economic History*. 31 (1).
- Lyttkens, Carl Hampus (1997): “A rational-actor perspective on the origin of liturgies in Ancient Greece.”. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. Vol. 153. No. 3. September.
- Mansel, Arif Müfid (1999): *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.
- Mauss, Marcel (1934): *Hibe-Arkaik cemiyetlerde mübadelenin şekilleri ve sebepleri*. (Çev: S. Ertem). İstanbul. Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayını.
- Murray, O. (1993): *Early Greece*. London. Fontama Press.
- Ober, J. (1989): *Mass and Elite in Democratic Athens*. Princeton, N. J., Princeton University Press.
- Ostwald, M. (1988): “The reform of the Athenian state by Cleisthenes”. *The Cambridge Ancient History*. Vol. 4. Persia, Greece and Western Mediterranean. C. 525-479 B.C. Cambridge. Cambridge University Press.
- Ottin, Merry (1962): *Terre des Empereurs et des Sultans*. Milan. A. G. I. Milan Editions du Pont Royal.
- Piganiol, A. (1953): “The etruscans, A people of the orient?”. *Journal of World History*. Vol. No. 2. October.
- Pseudo-Aristoteles (2016): *Oikonomia (Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I)*. (Çev: B. Takmer). İstanbul. Kabalcı Yayıncılık.
- Rhodes, P. J. (1982) “Problems in Athenian Eispnora and Liturgies”. *American Journal of Ancient History*. 7.
- Riemschnaider, Mangarete (1955): *Le Monde des Hittites*. Paris. Buchet/Chastel.
- Sabine, George (1969): *Siyasal Düşünceler Tarihi. c. I. (Çev: O.Ozankaya)*. Ankara. Türk Siyasi İlimler Derneği.
- Sahlins, Marshall (2010): *Taş Devri Ekonomisi*. (Çev: T. Doğan ve S. Özgün). İstanbul. bgst Yayınları.
- Savaş, Vural Fuat (1998): *İktisatın Tarihi*. İstanbul. Avcıol Basım-Yayın.
- Sennett, Richard (2016): *Kamusal Alanın Çöküşü*. (Çev: S. Burak-A. Yılmaz). İstanbul. Ayrıntı Yayınları.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* (1988): “Spartacus”. c. 8. İstanbul. İletişim Yayınları.
- Spence, M. (1973) “Job market signaling”. *Quarterly Journal of Economics*. 87.
- Starr, C. G. C. (1977): *The Economic and Social Growth of Early Greece*. NewYork. Oxford University Press.
- Uhlig, Helmut (2001): *Avrupa'nın Anası Anadolu*. (Çev: Y. Bayer). İstanbul. Telos Yayıncılık.
- Ulutan, Burhan (1978): *İktisadi Doktrinler Tarihi*. İstanbul. Ötüken Neşriyatı.
- Usta, Sadık (2016/a): “Eski Yunan'da ve Roma'da eşitlikçi mücadeleler ve ütopya”. *Bilim ve Gelecek*. Sayı 147. Mayıs.
- Usta, Sadık (2016/b): “Roma'ya başkaldıranlar”. *Bilim ve Gelecek*. Sayı 147. Mayıs.
- Veblen, Thorstein (1995): *Aylak Sınıf* (Çev: İ. User). İstanbul. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Vieyra, Maurice (1955): *Hittite Art (2300-75 B.C.)*. London. Alec Tiranti.
- Yağın, Aydın (1976): *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*. Ankara. Bilim Yayınlar Serisi.